



**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**OSMANLI BOSNASI'NDA İNGİLTERE'NİN
KONSOLOSLUK FAALİYETLERİ (1857-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AMİNA LİLA

İSTANBUL, 2021



**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**OSMANLI BOSNASI'NDA İNGİLTERE'NİN
KONSOLOSLUK FAALİYETLERİ (1857-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AMİNA LİLA
(170121046)**

**Danışman
(Dr. Öğr. Üyesi EMİNE TONTA AK)**

İSTANBUL, 2021

25/ 02/2021

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı'nda 170121046 numaralı Amina LİLA'nın hazırladığı "19. Yüzyılda Osmanlı Bosnası'nda İngiltere'nin Konsolosluk Faaliyetleri" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 25/02/2021 Perşembe günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20... tarihinde, saat da yapılacaktır.

Tez Adı Değişikliği Yapılması Halinde: Tez adının "Osmanlı Bosnası'nda İngiltere'nin Konsolosluk Faaliyetleri (1857-1878)" şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Tarih	İmza
(Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Emine Tonta AK	25/ 02/2021	KABUL
Doç. Dr. Hasip SAYGILI	25/ 02/2021	KABUL
Doç. Dr. Fatma SEL TURHAN.	25/ 02/2021	KABUL
(İkinci Danışman) */ .../20...
*/ .../20...

*2. Danışman varsa doldurulacak

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

AMİNA LİLA

OSMANLI BOSNASI'NDA İNGİLTERE'NİN KONSOLOSLUK FAALİYETLERİ (1857-1878)

Amina Lila

ÖZET

19. yüzyıldaki siyasal değişimler, en iyi şekilde siyasal aktörlerin uluslararası politikalarında görünür olmaktadır. Bu yüzyıldaki yeni fikir akımları, ulus-devlet hayalleri, endüstri devriminin yarattığı farklılıklar, hem büyük güç ittifaklarına hem de her devletin özel siyaset yürütmesine neden olmuştur. Bu açıdan İngiltere'nin büyük güç siyasetini izlemek dönemin uluslararası siyaseti ve Osmanlı üzerindeki etkisi anlamak için önemlidir.

Bosna-Hersek, 19. yüzyılda uluslararası ilişkilerde 'Doğu Sorunu' çerçevesinde diğer Osmanlı toprakları gibi büyük güçlerin çatışma alanı haline gelmiştir. İngiltere için Osmanlı Bosnası hayati önemde bir bölge olmamakla birlikte, büyük güçlerin rekabeti çerçevesinde dikkatlerin yoğunlaştığı bir sınır eyaletidir. İngiltere buradaki diğer güçlerin faaliyetlerini ve Osmanlı Devleti'nin Tanzimat uygulamalarını takip etmek amacıyla 1850'li yıllarda konsolosluklar kurmuştur. Bu dönemi daha iyi anlamak için, konsolosların raporları, yerel halk ile ilişkileri, diğer ülkelerin konsoloslar ile münasebetleri, konsolosluk seçimleri, eğitimleri ve aldıkları görevler üzerinden inceleme yapılması son dönem Osmanlı Balkan tarihi ve Osmanlı diplomasi tarihi açısından önem taşımaktadır.

Bu tezin amacı ise, Osmanlı Arşivinde evrakın incelemesi ile meselenin Osmanlı dış politikası ve diplomasisi açısından aydınlatılmasıdır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bosna, Doğu Sorunu, Konsolos, İngiltere, Diplomasi.

BRITISH CONSULAR ACTIVITIES IN THE OTTOMAN BOSNIA (1857-1878)

Amina Lila

ABSTRACT

The political changes in the 19th century became more visible in the international policies of political actors. In this century, the new currents of ideas, the dreams of the nation-state, and the differences created by the industrial revolution, caused both the alliances of the great powers and bilateral relations between the states as well. From this point of view, it is important to follow Britain's great power politics in order to understand the international politics of the period and its effect on The Ottoman Empire.

Bosnia and Herzegovina, as the other Ottoman lands, became a conflict area of the great powers in international relations in the 19th century within the framework of the "Eastern Question". Although Ottoman Bosnia was not a vital region for Britain, it is a frontier state/country where attention was concentrated within the framework of the competition of the great powers. Britain established consulates in the 1850s in Bosnian order to follow the activities of other powers and the Ottoman Empire's Tanzimat practices. In order to better understand this period, it is important to examine the reports of the consuls, their relations with the local people, and the consuls of other countries, consular elections, their education and their duties from the point of view of the Ottoman Balkan history and the history of Ottoman diplomacy as well.

The aim of this thesis is to illuminate the issue from the point of view of the Ottoman foreign policy and diplomacy by examining documents in the Ottoman Archive.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia, Eastern Question, Consul, Britain, diplomacy.

ÖNSÖZ

Osmanlı-İngiltere ilişkilerini, dışişleri bakanlıkları ve sefaretler arasındaki diplomatik yazışmalara dayanarak anlayabilmek kısmen mümkün ise de, devletlerin siyasetlerini, bunları uygulama pratiklerini ve tüm bunların zaman içerisindeki değişimlerini, konsolosluk raporlarından daha açık gözlemlemekteyiz. Nitekim Bosna Eyaleti, devletin batı sınırında olması hasebiyle, 19. yüzyılda önemli hadiselerle tanıklık etmiş ve ‘Doğu Sorunun’ önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle bölgedeki konsolosluk faaliyetlerinin yoğunluğu ve önemi artmıştır. Türkiye’de Osmanlı Devleti’nde mukim İngiliz konsoloslukları ile ilgili çalışmalar, doğu eyaletleri ile sınırlı kalmıştır. Sözkonusu eksikliğin giderilmesi amacıyla, çalışmada Osmanlı-İngiltere ilişkilerinin Bosna’daki İngiliz konsolosları bağlamında ele alınması amaçlanmaktadır.

Tezimizin amacı, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bosna’da bulunan İngiliz konsoloslarının faaliyetleri üzerinden Osmanlı-İngiliz ilişkilerini anlaşılır kılmaktır. Ayrıca İngiltere’nin Osmanlı siyasetini ve zaman içerisinde bu siyasetteki değişimin arkaplanını Bosna örneği üzerinden aydınlatmaktır. Kırım Savaşı sonrasında İngiltere Bosna ile yoğun olarak ilgilenmeye başlamış ve buraya Osmanlı toprak bütünlüğünün bir parçası olarak bakmıştır. Islahat Fermanı’ndan sonra 1857 yılında Bosna Eyaleti’nde İngiliz konsoloslukları resmi olarak kurulmuştur. Tezimizde 1857 ile başlayan süreçten 1878 yılına kadar olan dönemdeki ilişkiler konsolosluklar vasıtasıyla ayrıntı olarak ele alınmıştır. 1878 Berlin Kongresi’nin ardından Avusturya’nın Bosna’yı işgali ile birlikte hem Bosna’nın statüsünde, hem de Osmanlı İngiliz ilişkilerinde değişim yaşanmıştır. Bu nedenle çalışmamız 1878 tarihi ile sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmanın ana kaynağını Osmanlı Arşivi’ndeki belge tasnifleri oluşturmaktadır. Bosna’da İngiliz Konsolosluk faaliyetlerini takip ettiğimizde, özellikle Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti, İrade ve Sadaret tasnifleri öne çıkmaktadır. Konsolosluk faaliyetlerini gösteren belgeler ile konsolosluk beratlarının

da bulunduğu Hariciye tasnifi büyük önem taşımaktadır. Yıldız tasnifi Berlin Kongresi ve Avusturya'nın Bosna'yı işgali konusunda mühimdir.

Bu çalışmaya zemin teşkil eden en önemli çalışma Edin Raduđić'in "*Bosna i Hercegovina u Britanskoj politici 1857-1878*" (Institut za Istoriju, Sarajevo 2013) isimli doktora çalışmasına dayanan eseridir. Raduđić bu çalışmasında Foreign Office belgelerini detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Bosna'daki yabancı devletlerin konsolosluklarını konu alan bir diğer çalışma ise Güler Yarcı'nın "*Bosna-Hersek'te Ecnebi Konsolosluklar ve Avrupalı Diplomatların Zararlı Faaliyetleri*", (PRILOZI/Orijentalni Institut u Sarajevu, sayı 60/2011) isimli makalesidir. Bu çalışmada İngiltere konsoloslarının isim ve sayılarına dair genellikle salnameler üzerinden bilgiler verilmektedir. Ayrıca gerek tarihsel arkaplan gerekse Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda Bosna Eyaleti'nde izlediği siyasetine dair önemli çalışmalar kullanılmıştır. Bunlardan ilki Emine Tonta Ak'ın "*Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*" (Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010) isimli doktora tezidir. Bir başka çalışma ise Zafer Gölen'in "*Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*" (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010) isimli çalışmasıdır. Dönemin iyi anlaşılması açısından, Fatma Sel Turhan'ın "*Eski Düzen Adına Osmanlı Bosna'sında isyan, 1826-1836*" (Küre Yayınları İstanbul, 2013) isimli çalışması da önem taşımaktadır. Bosna Eyalet'in Vilayet sistemine geçişi daha iyi anlamak konusunda Ahmed Aličić'in "*Uređenje Bosanskog Ejaleta Od 1789 Do 1878 Godine*" (Sarajevo, Orijentalni Inst., 1983.) isimli eseri de kullanılmıştır. Anılan dönemin Avusturya kaynakları üzerinde yazdığı çalışmalarının derlendiği biraraya 12 ciltlik kitap haline getiren Galib Šljivo'nun "*Edicija Historije Bosne i Hercegovine 1788-1878*" (Tešanj, Planjax Komerc, 2016) isimli çalışması da Osmanlı Bosnası'nın son devrini anlamak açısından faydalıdır. Dođu Sorunu yıllarında Osmanlı-İngiliz İlişkilerindeki değişimi izlemek için Mithat Aydın'ın "*Osmanlı - İngiliz ilişkilerinde Balkanlar'ın yeri: Bosna - Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar, 1875 - 1876*" (Ankara Üniversitesi, 2002) isimli çalışması önemli bir kaynak olmuştur.

Çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri hariç 3 bölümden oluşmaktadır. Tezimizin Giriş kısmında Bosna'nın coğrafi konumu ile ve Osmanlı hakimiyetinin kuruluşundan sonra, tarihsel arkaplanı olarak 19. yüzyıl ıslahatları ve Bosna'da

Tanzimat'ın uygulanması anlatılmıştır. Birinci bölümde ise Osmanlı diplomasisi ve Hariciye Nezareti'nin kuruluşu ile Osmanlı- İngiltere ilişkilerinin tarihçesi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın en önemli bölümü olan ikinci bölümünde ise, İngiliz konsolosluklarının kuruluşu, konsolosların biyografik özellikleri, aldıkları talimatlar, Bosna'ya geldikten sonra çıkan isyanların takibi, Karadağ sınır meselesi, bölgedeki iktisadi durum ve yolların inşası gibi meseleler Osmanlı kaynaklarının ışığında açıklanmıştır. Tezimizin üçüncü bölümünde ise Doğu Sorunu yılları olarak bilinen dönem içerisinde Bosna örneğinde, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yaşanan değişim süreci ve bunun dönüm noktaları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği olanları zikretmek isterim. Osmanlı Arşivinde bulunan Konsolosluk malzemesine dikkatimi yoğunlaştırmama neden olan Ayten Ardem'e teşekkür borçluyum. Saraybosna'da tanışma imkan bulduğum, bu alandaki en önemli çalışmanın sahibi Edin Radušić'e beni bu konuda Osmanlı evrakı üzerinden çalışmaya cesaretlendirmiş olması nedeniyle minnettarım. Tezimin yazım süreci pandemiye rastlamasına rağmen, her zaman bana destek veren ve güvenen danışman hocam, Dr. Öğr. Üyesi Emine Tonta Ak'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca Prof. Dr. Hasip Saygılı ve Doç. Dr. Fatma Sel Turhan'a jüri üyeleri olarak tezime yaptıkları katkılardan dolayı teşekkür ederim. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a ise yüksek lisans sürecim boyunca sağladığı akademik çalışma imkanları ve tezimi okuyarak verdiği katkıdan dolayı minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
1. OSMANLI DİPLOMASİSİ VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ.....	10
1.1. OSMANLI DİPLOMASİSİ	11
1.1.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisi	15
1.2. OSMANLI-İNGİLTERE İLİŞKİLERİ	21
1.2.1. Kırım Savaşı Sonrası İlişkiler	27
İKİNCİ BÖLÜM	33
2. BOSNA EYALETİ'NDEKİ İNGİLTERE KONSOLOSLUĞU	33
2.1. BOSNA'DA İNGİLTERE KONSOLOSLARININ GÖREVLERİ.....	38
2.1.1. İngiltere Konsolosları	41
2.2. KONSOLOSLARIN RAPORLARI.....	45
2.2.1. Konsolosların Raporlarında Bosna İsyanı (1857-1859) ve Karadağ Meselesi (1858-1862).....	46
2.2.2. Diğer Devlet Konsolosların Osmanlı Toprak Bütünlüğüne Karşı Faaliyetleri.....	54
2.2.3. Tanzimat Uygulamalarının Takibi.....	58
2.2.4. Konsolos Raporlarında Bölgedeki İktisadi Durum	64
2.2.4.1. Yolların İnşası	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	75
3. BOSNA ÖRNEĞİNDE İNGİLTERE SİYASETİNİN DEĞİŞİM SÜRECİ	75
3.1. HERSEK İSYANI VE KONSOLOSLAR	77
3.2. DÖNEMİN ULUSLARARASI GELİŞMELERİ	84

3.2.1. İngiltere'nin Olmadığı Avrupa İttifakı-Andrassy Notası ve Berlin Memorandumu.....	84
3.2.3. Osmanlı - Rus Harbi ve İngiliz Çıkarları	92
3.2.4. Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Avusturya'nın Bosna'yı İşgali	94
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA	102
EKLER.....	115

KISALTMALAR

A.AMD.	Sadâret Âmedî Kalemi
A.DVN.DVE.	Düvel-i Ecnebiye Belgeleri
A.DVN.MHM	Mühimme Kalemi Belgeleri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT	Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri,
A.MKT.MHM.	Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD.	Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
C.	Cilt
C.HR.	Cevdet, Hariciye
çev.	Çeviren
DH.MKT	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
HAT	Hatt-ı Hümayûn tasnifi
HR.MKT.	Mektubî Kalemi defteri
HR.SFR.3.	Londra Sefareti Belgeleri

HR.SYS.	Siyasî Kısmı Belgeleri
HR.TO.	Tercüme Odası Belgeleri
İ.DH.	İrâde Dahiliye
İ.HR.	İrâde Hariciye
İ.MSM	Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
k.g.	Karşı görüş
karş.	Karşılaştırınız
MVL.	Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri
s.	Sayfa/sayfalar
sy.	Sayı
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet
t.y.	Basım tarihi yok
TS.MA.	Topkapı Müze Arşivi
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.HR	Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı
Y.PRK.NMH.	Perakende Evrakı-Nâme-i Hümâyûnlar
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Tarihsel Arkaplan

Coğrafi olarak Balkan Yarımadasının orta yerinde bulunan Bosna kelimesinin etimolojik anlamı ile ilgili tek bir görüş yoktur. Genellikle Bosna aynı isimle anılan Bosna Nehri'nden adını almıştır. Bosna ismini taşıyan kuzey bölgesinin toprakları oldukça verimli ve tamamen dağlar ile kaplıdır. Güney bölgesi ise Hersek ismini taşımakta ve Neretva Nehri'nin havzasında bulunan sınır bölgesini temsil etmektedir. Bosna kelimesinin Güney Slav kabilelerinin bölgeye yerleşmesinden sonra kullanıldığı görülmektedir.¹ Ayrıca Hersek kelimesi 15. yüzyıla ait bir dükalıktan (Herceg) ismini almıştır.²

Balkan yarımadasının kuzeybatısında bulunan Bosna'nın doğal sınırları nehirlerden oluşmaktadır. Kuzey ve batı sınırları Sava nehri, batı sınırları Drina Nehri ile çevrilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Adriyatik Denizi'nde bulunan limanları Klek ve Sutorina, Bosna'nın güney bölgesinde bulunmaktadır. Bosna ve Hersek'in iklimleri birbirinden farklıdır; dağlarla kaplı olan Bosna'da yazları serin ve yağmurlu, kışları sisli ve soğuk geçmektedir. Hersek ise Akdeniz iklimine daha yakın olduğu için yazları aşırı sıcaktır. Dağlar ile ayrılan iki bölgenin coğrafyası farklı iklimlerde yetişen ürünlerin çeşitliliğini etkilemiştir. Geniş ovalar sayesinde hayvancılık da yaygındır.³

Balkan yarımadasında bulunan Bosna, bölgenin kaderini paylaşmaktadır. Bölgenin ilk yerleşik halkı Hint-Avrupalı İliyalılar'dır. Bölgenin şekillenmesinde en önemli ikinci olay ise 6. ve 7. yüzyılda Avar, Sloven ve Slavların göçleri ile Balkan yarımadasına yerleşmesi olmuştur.⁴ Böylece Bosna birçok halkın kaynaşma noktası

¹ Muhamed Filipović, **Bosna i Hercegovina**, Compact, Sarajevo, s. 11-15.

² Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1992. s. 297-305

³ Âdem Özder, "Bosna – Hersek Cumhuriyeti'nde coğrafya'nın Halk Kulturune Etkisi ", **Marmara Coğrafya Dergisi** , sy 25, Ocak 2012, s. 221.

⁴ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, C. 1, Küre Yayınları, İstanbul, 2015. s. 10.

olmuştur. Bosna'da yaşayan milletlerin arasındaki ayrım din üzerinden yapılmıştır. Dini farklılıklar bugünkü varolan kimlikleri ortaya çıkartmıştır.⁵

Bosna ile ilgili en tartışılan konulardan bir tanesi inanç meselesidir.⁶ Bosna Kilisesi veya Bosna halkının inancı ile ilgili farklı görüşler vardır. İki kilise arasında kalan bölgede, her iki kilise de Bosna halkını kendilerine tabi kılmak için çaba göstermiştir. İmamoviç'e göre, Roma ve İstanbul uygarlıklarından uzak kalan Bosna halkı, eski pagan ve yeni hristiyanlık inançlarının arasında kalmış ve kendine özgü bir inanç öğretisini ileri sürmüştür.⁷ Bogomil (yada Patarinler) Kilisesi'nde hiyerarşi diğer mezheplere göre çok basit ve mütevazıdır.⁸

I. Murat zamanında Osmanlı akınları Bosna topraklarına ulaşmıştır. 14. yüzyılda çökmüş olan Ortaçağ feodal devletlerinin durumu akınlar nedeniyle daha da zayıflamıştır. Ayrıca Papa'nın teşvikiyle Haçlı Seferleri de düzenlenmiştir. 1389 yılında gerçekleşen Kosova Savaşı; Macaristan, Sırbistan ve Bosna ordularının Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmesi ile Balkanlar'ın kaderine damga vurmuştur. Bu savaşın en önemli sonucu Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığını kabul ettirmesidir. Osmanlı tarihinde Fetret Dönemi olarak bilinen yıllar fetihleri etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin güç kaybına rağmen bu dönemde II. Tvrtko Çelebi Mehmet'ten Macarlara karşı desteği aldıktan sonra Osmanlı hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmış ve haraca bağlanmıştır.⁹

Üsküp'te 1392 yılında kurulan Uç Beyliği Osmanlı idaresinin Bosna'yı fethi için önemli bir adım olmuştur.¹⁰ Üsküp Uç beyi, İshak Oğlu İsa Bey akınlarıyla, bugün Saraybosna'nın Ortaçağ kalesinin etrafında bulunan küçük şehir, Hodidjed (Hodided)'e kadar ulaşmış ve aralarındaki yolları tesis etmiştir. Fakat bölgenin resmi fethi, Bosna Kralı Stefan Tomaşeviç'in haracını kesip Macarlar ile ittifak kurduktan

⁵ Zafer Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 11.

⁶ Noel Malcom, **Bosna'nın Kısa Tarihi**, Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 65.

⁷ Mustafa Imamović, **Boşnakların Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018). s. 25.

⁸ Mehmed Handžić, **Teme iz Opće i Kulturne Historije**, Ogledalo, Sarajevo, 1999, s. 55.

⁹ Halil Inalcık, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016. s. 118-168.

¹⁰ Hazim Šabanović, **Bosanski Pašaluk**, Svjetlost, Sarajevo. s. 25

sonra, Fatih Sultan Mehmet tarafından gerçekleştirilmiştir. 1463 yılı Bosna’da, Osmanlı hakimiyetinin başlangıcı olmuştur. 15. yüzyıl ortalarında Bosna, bölgede Uç Beyliği niteliği kazanmıştır. Bosna bölgesinin tamamının fethi, Yayçe Kalesi’nin fethinden, Bihke’nin fethine (1580) kadar yaklaşık iki asır sürmüştür. Bosna Beyliği 1583 yılında beylerbeyliği olmuştur ve bu konumu Karlofça Antlaşması’na kadar devam etmiştir.¹¹

İdari yapısı söz konusu olduğunda, Osmanlı Bosnası sınır özelliği taşıdığı için sürekli bir değişim içerisinde olmuştur. Fetihden sonra 1463 yılında sancak olmuş ve Minnetoğlu Mehmet Bey, Sancak Beyi olarak atanmıştır. 1483 yılında Hersek bölgesi fethedildiğinde Bosna’ya ilave edilmiş ve Bosna’nın bir parçası olmuştur. Bosna Beylerbeyi kurulduğunda sekiz sancak/liva oluşturulmuştur. Bu sancaklar: Liva-i Bosna, Kilis, Hersek, İzvornik, Pojega, Zeçesne, Kırka ve Bihke’dir. Sancakların sayısı 19. Yüzyıla kadar azalmıştır. Bosna Eyaleti’nin merkezi de çok değişimlere şahit olmuştur. Fetihden sonra sancak merkezi ilk Saraybosna olarak belirlenmiş, 1550 yılında Travnik’e intikal etmiştir. 1583 yılında Bosna Eyaleti kurulduktan sonra ise eyalet merkezi Banaluka olmuştur. 1640 yılında Banaluka konumu itibariyle Avusturya sınırındadır. Habsburgların askeri hareketlerine maruz kalmıştır. Bu sebeple eyaletin merkezi yeniden Saraybosna’ya nakledilmiştir. Saraybosna, Bosna’nın her zaman ekonomi merkezi olmuştur. Halkın ileri gelenlerinin ve yeniçerilerin toplanma merkezi olmuştur. Sık sık ayaklanmalar olduğu için bir kaç kez sancak merkezi daha küçük bir şehir olan Travnik’e taşınmıştır.¹²

Bosna’nın Osmanlı Devleti içerisinde özel bir konuma sahip olmasının nedeni, nüfusunun elit kesiminin İslamı gönüllü olarak kabul etmesidir. Bölgenin gönüllü olarak İslamiyete girmesinin sosyo-ekonomik faktörleri vardır. Eski imtiyazları korumak adına, bölgedeki feodal lordlar, geniş araziye (baştına) sahip olanlar, İslamiyet’i erken bir dönemde kabul ettikten sonra, bu önemli serhad eyaletinde, devletin

¹¹ Feridun Emecen, “Bosna Eyaleti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1992, s. 296-297.

¹² Fatma Sel Turhan, **Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna’sında İsyân, 1826-1836**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 59-65.

örgütlenmesinin bir parçası olmuşlardır.¹³ İncalcık'a göre, Osmanlı Devleti fetih sırasında muhafazakar bir yerleşim siyaseti izlememiş, daha çok müsamaha içinde yakınlaşarak, kaynaşmayı kolaylaştıracak bir siyaseti benimsemiştir.¹⁴ Böylelikle gayrimüslimlerin 'sipahi' olarak timar sahibi olmalarına izin verilmiştir.¹⁵ Hoşgörü ve istimalet politikası fetihten sonra yüzyıllarca devam etmiştir. Vergilerden muafiyet ve imar faaliyetleri ile beraber yaratılan sosyo-ekonomik fırsatlar da bölge gençlerine çekici gelmiştir. Bosna'da İslamlaşmayı kolaylaştıran sebepler arasında, Hristiyan din adamlarının baskıları ve Katolik halkın Bosna bölgesinden göçü sayılabilir. Tahrir defterlerine ve nüfus sayımlarına göre müslüman halkın sayısının aşamalı olarak arttığı görülmektedir.¹⁶

Fetihten sonra Bosna'da bulunan yeniçeri askerleri oldukça büyük öneme sahiptir. Ayrıca Bosna'da kapıkulu¹⁷ dışında yerlikulu adı verilen askerlerden, yerel halktan oluşan bir yeniçeri askeri teşkilatı oluşturulmuştur.¹⁸ Osmanlı hakimiyetinin ilk dönemlerinde yerlikulu yeniçerileri şehri korumak için kırsal alanda oluşturulan kalelerde kalıyorlardı, ama Habsburglarla olan savaşlardan alınan yenilgilerden sonra hem sayıları artmıştır hem de şehre inmeye başlamışlardır. Böylece esnaflaşmış yeniçeriler savaş zamanında cephede yer alırken, savaş olmadığı zaman da esnaf olarak günlük hayatta yer almaktadır. Yeniçeriler vergiden muaf tutulmuştur. Devletin

¹³ Emine Tonta Ak, "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2010, s. 111-112.

¹⁴ Halil İncalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 142.

¹⁵ İncalcık., **a.g.e.**, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", s. 139-191.

¹⁶ İslamlaşma ile ilgili Fatma Sel Turhan a.g.e., s. 42-46 ve Adem Handžić, **Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview** (Ircica, 1994). s 4-6 naklen Emine Tonta Ak, **a.g.t.** s. 9.

¹⁷ Ayrıca bkz. Abdulkadir Özcan, "Kapıkulu", **TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 24**, İstanbul, 2001, 347-349.

¹⁸ "Ocak üyeleri için kullanılan "kapıkulu" tabiri, Bosnalılar için "yerlikulu" olarak ifade edilmiştir. " Aličić, **Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789 Do 1878 Godine**, Orijentalni Inst., Sarajevo, 1983, s. 145. Bu konuda ayrıca bkz. Fatma Sel Turhan, "Farklı Bir Yeniçeri Uygulaması Olarak Bosna'nın Yerlikulu Yeniçerileri " **Uluslararası Osmanlı Çalışmaları Konferansı I: Yeniçeriler**, İstanbul, Turkey, 2015.

de hali hazırda askeri gücü bulunmaktadır. Böylece iki taraflı kazanç elde etmişlerdir.¹⁹

17. yüzyıla geldiğinde ise Habsburg İmparatorluğu ile uzun süren savaşlar Bosna'daki sosyal dengeyi bozmuştur. Özellikle 1683 II. Viyana kuşatmasından sonra Osmanlılar'ın geri çekilişi Bosna topraklarına dayanmış ve Bosna son sınır haline gelmiştir. Habsburg İmparatorluğu'nun 1688 yıllarında başlayan Bosna içlerine ilerleme ve yıkım faaliyetleri, arkasında yanmış yıkılmış Banaluka ve Saraybosna bırakmıştır. Bosna içerisindeki bu kargaşa hali, yerli idarecilerin merkez idare ile arasının bozulmasının tohumlarını atmıştır. Savaşların sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması ile beraber Bosna'da yerli bir düzen oluşmuştur.²⁰

Osmanlı'da ilk reformi hareketleri III. Selim döneminde başlamış ise de en köklü reformlar II. Mahmud döneminde hayata geçirilmiştir. II. Mahmud devrinde, Bosna'yı en çok etkileyen olay 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması olmuştur. Ocağın kaldırılmasından iki ay sonra yayınlanan ilan, halk tarafından hoş karşılanmamıştır. Travnik ve Saraybosna bölgesinde ayaklanmalar başlamış ve bu ayaklanmalar 1830 yılına kadar sürmüştür.²¹ O dönemde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (1827-29) için gerekli olan asker ihtiyacı durumu zorlaştırmıştır. Edirne Antlaşması'nın maddeleri içinde yer alan Sırbistan'a özerklik tanınma hakkının verilmesi, yerli Müslüman halkı endişelendirmiştir. Bu süreçte kurulmakta olan yeni orduyu ve yeni vergilendirme sistemini kabul etmeyen isyancılar kendilerine lider olarak Hüseyin Kapudan Gradaşçeviç'i kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti, 1832 ilkbaharında Hüseyin Kapudan'ın ordusunu yenilgiye uğramıştır. Kapudanlık sistemi kaldırılmış ve 1835 yılında tamamen Bosna'da yeni düzen kurulmuştur.²²

¹⁹ Fatma Sel Turhan, **a.g.e.** , s. 67-70.

²⁰ Malcom, **a.g.e.** , s. 147-161. Ve Enes Pelidija, **Bosnaski Ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog Mira (1699-1718)**, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989. s. 46-54.

²¹ Ahmed Aličić'e göre halkın Ocağın kaldırılmasına halkın bir kısmı desteklemektedir. **a.g.e.** , s. 19

²² Dönemi daha iyi anlatabilmek için b.a. Fatma Sel Turhan, , **Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosnası'nda İsyân, 1826-1836**; Ayrıca b.a. Ahmet Cevat Eren, **II Mahmud Zamanında Bosna Hersek**, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1965.

Yeni orduyu desteklemek ve serhat bölgelerinde ülkeyi daha iyi korumak amacıyla 1834 yılında *Redif-i Asâkir-i Mansûre* adıyla yedek bir ordu kurulmuş ve aynı yılda çıkarılan bir kanunname ile de taşrada redif birlikleri kurulmaya başlanmıştır²³. Osmanlı Devleti'nde Tanzimatın ilanından sonra 25 Ocak 1840 tarihinde çıkarılan nizamname ile meclislerin kurulmasına başlanmıştır. Bosna Eyaleti'nde ise meclisler, Halil Kâmilî Paşa'nın Valiliği döneminde Ocak 1847 tarihli meclis-i Vala kararına istinaden çıkarılan irade ile kurulmuştur. Belirlenen esaslar çerçevesinde biri Travnik'te Eyalet Meclisi olmak üzere Bosna Eyaleti'nin kaza ve nahiyelerinde toplam 33 adet meclis oluşturulmuştur.²⁴

Tanzimat'ın Bosna Eyaleti'nde uygulanması 19. yüzyılın ortasına kadar mümkün olmamıştır. Bosna Eyaleti'nin Tanzimat'a dahil edilmesi 1850-1852 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ömer Lütfî Paşa Bosna Eyaleti'nde Tanzimat'ın icrası için özel yetki ile görevlendirilmiştir. Ömer Paşa Ağustos 1850 tarihli emir uyarınca Saraybosna'da Tanzimatın uygulanmasını emreden fermanı okumuştur. Şubat 1851 tarihli emir ile Hersek'te uygulanmasına başlanmıştır. Tanzimatın uygulanması için ilk iş olarak nüfus sayımı yapılmış; idari teşkilat ile ilgili reformlar gerçekleştirilmiş; defterdarlık, kaymakamlıklar gibi memuriyetler oluşturulmuştur.²⁵ Tanzimat'ın kurumlarında çalışacak yeni döneme uygun memurlar gerekmektedir. O yüzden bu memurları yetiştirecek okulların açılması Tanzimat'ın bir parçası olarak görülmüştür. Bosna'da Ömer Paşa'nın döneminde ilk Rüşdiye Okulu 1 Nisan 1852 tarihinde açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul dışında taşrada açılan ilk Rüşdiye Okulu Bosna'da olmuştur.²⁶

²³ Abdülkadir Özcan, "Redif", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.34, İstanbul, 2007, s. 524-526.

²⁴ Bosna Eyaleti'nde kurulan meclislerin kuruluşu, yerleri ve işleyişi ile ilgili tüm detaylar ilgili tezde mevcuttur. Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 37-43.

²⁵ Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 59-69. Omer Lutfi Paşa 1850-1852 yılları arasında faaliyetleri için ayrıca b.a. Galib Šljivo, Omer Lutfi-Paşa C.11, **Edicija Historije Bosne i Hercegovine 1788-1878**, Tešanj, Planjux Komerc, 2016; Aynı konuda ayrıca bkz. Aličić, a.g.e., s. 61-76 ; Anılan dönemde Bosna'da çıkan isyanlar ile ilgili olarak b.a. Gölen, **a.g.e.**

²⁶ Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 69-75.; Fatma İssa, "**Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)**", Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2021.

Bosna'daki reformların uygulanmasının takibi için Osmanlı Devleti, Cevdet Paşa'yı Bosna'ya müfettiş olarak göndermiştir.²⁷ Onun çalışması neticesinde 23 Ağustos 1864 tarihine ait bir fermana göre devlet tarafından Bosna'da ilk alay nizamiye ordu birlikleri kurulmuştur.²⁸ Cevdet Paşa'nın Bosna'daki görevi iki yıl sürmüştür ve teftiş sürecinde okulların açılmasına, yeni yolların yapılmasına, vergi ve yolsuzluklarının önlenmesine ve çeşitli kültürel faaliyetlerin yapılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Görevini askeri güç kullanmadan başarılı bir şekilde devletin istediği yönde sonuçlandırarak 20 Kasım 1864 yılında bölgeden ayrılmıştır.²⁹

Tanzimat'ın devamı olarak taşrada yeni sistem kurmaya ihtiyaç duyulmuştur. 8 Kasım 1864 yılında yürürlüğe giren 78 maddelik "Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi" çıkartılmıştır ve ilk olarak Tuna Vilayeti'nde uygulanmıştır. Vilayet Nizamı'nın ilk defa tatbik edildiği eyaletlerden birisi Bosna Eyaleti'dir. Eyalete bağlı sancakların hepsi 'Bosna Vilayeti' adı altında yeni bir Vilayet şeklinde düzenlenmiştir.³⁰

Bosna'da Vilayet düzenlenmesine geçilmesi ile idari teşkilat yeniden düzenlenerek, Saray, Yenipazar, Banaluka, İzvornik, Bihke, Hersek, Travnik sancakları şeklinde oluşturulmuştur. Yeni oluşturulan kazalara kaza müdürleri, ve yeni memuriyetler tayin edilmiştir. Bosna Vilayeti'nin mülki teşkilatı Bosna Vilayeti Valisi Şerif Osman Paşa idaresi altında düzenlenerek, *Meclis-i Daire-i Vilayet*, *Meclis-i Teftiş-i Hukuk ve Cinayet-i Vilayet*, ve diğer bilimüm daireler oluşturulmuştur.³¹ Bosna-Hersek'te Vilayet Nizamı'na geçilmesi ile birlikte eğitim alanında okullaşma artmış, nafia alanında yollar, köprüler, demiryolları inşa faaliyetleri

²⁷ Yusuf Halaçoğlu ve Mehmed Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, 1993. s. 443-450.

²⁸ Uğur Ünal, "Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)", **Bellekten** nr. 81, sy 290, 2017, s. 227-42;

²⁹ Ahmed Cevdet Paşa Bosna müfettişliği döneminde yapılan askeri reformlara dair Ahmed Cevdet Paşa, ed., **Tezâkir-i Cevdet**, s. 13-20, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1960; Emine Tonta Ak, a.g.t. , s. 1490-161; Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı", **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy 6 (01 Haziran 1999): 211-23.

³⁰ Emine Tonta Ak, a.g.t. , s. 163. 11 Haziran 1865 tarihinde "Bosna Vilayet Nizamnamesi" Saraybosna kadısı Yusuf Agah Efendi tarafından okunmuştur Galib Šljivo, **a.g.e.** , C. 6 s. 370.

³¹ Emine Tonta Ak, **a.g.t.** , s. 163- 168.

gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, madencilik, ormancılık ve telgraf faaliyetlerinde ilerleme kaydedilmiş olup, matbaanın kurulması, gazete çıkarılması aynı dönemde mümkün olmuştur.³² Çalışmamızın ikinci bölümünde Vilayet Nizamı'nın Bosna'da uygulanması ile ilgili hususlar İngiliz Konsoloslarının raporların üzerinde takip edilecektir.

Bosna Vilayeti teşkilatı çatısı altında oluşturulmuş olan kurumlardan birisi *Daire-i Politika-i Vilayet* kurumudur. Ayrıca, 1864 yılına ait Vilayet Nizamnamesi'nin metninde böyle bir kurum yerine, meclisi oluşturan kişilerden bir tanesi hariciye müdürü olarak ifade edilmiştir.³³ 1871 yılında bir başka Vilayet Nizamnamesi'nin 22. maddesinde *Daire-i Politika-i Vilayet* kurumu olarak geçmektedir.³⁴ Bu dairenin kuruluş sebebi Vali Osman Paşa'nın talebi üzere olduğu anlaşılmaktadır. Osman Paşa, Bosna'daki yabancı konsolosluk faaliyetlerinin artması nedeniyle, yazışmaları ve görüşmeleri için bir müstakil kurum oluşturulmasının daha uygun olacağını belirtmiştir.³⁵ Söz konusu daireye Tuna ve Şam Vilayetleri'nde rastlanmamaktadır. Osman Paşa, bu görüşte olan ilk Vali olmamıştır. 1847 yılında Vali Tahir Paşa Valiliğin süresince reformlar ile ilgili aldığı talimatlara cevaben, *umur-ı mülkiyedeki* reformlara benzer bir şekilde *münasebat-ı hariciye'nin* gerekli olduğunu ifade eden müsveddeyi hazırladığını görmekteyiz.³⁶ Böylece, Tanzimat döneminde serhad eyaleti olan Bosna'da kurumsal diplomasi çalışmalarına ve dil bilen memurlara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Bosna Sâlnamelerine göre, bu kurumda görevlenen kişiler, aynı zamanda Vilayet tercümanı görevinde çalışmışlardır. 1866 yılında Daire-i Politika-i Vilayet

³² Emine Tonta Ak, **a.g.y.**

³³ Ayhan Pala, "Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu", **Bellekten** 84, sy 299, 27 Nisan 2020, s. 300.

³⁴ Turan Erdoğan, "**Osmanlı Devleti'nde Eyalet'ten Vilayet'e Geçiş 1864 – 1871 Vilayet Nizamnameleri**" (Mardin Artkulu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 32-33.

³⁵ BOA. , **İ.DH.** , 538/37357, 25 Muharrem 1282/ 20 Haziran 1865. **A.MKT.MHM.** , 336/13, 29 Muharrem 1282/ 24 Haziran 1865. **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1283/1866, s. 32.

³⁶ BOA. , **İ.MSM.** , 81/2315, 23 Şaban 1263/ 6 Ağustos 1847. Ayrıca Tahir Paşa Valiliği ile ilgili bkz. Emine Tonta Ak, a.g.t. , s. 120.

kurumuna, politika memuru ve Sırbistan ve Karadağ Komiseri Ali Bey Efendi, tercüman Raşid Efendi, Fransızcaya muhabere memuru Mösyö Yusuf Kuçet, Türkçe muhabere memuru Şakiri Bey ve Mukayyidi Halil Efendi burada görevlendirilmiştir.³⁷ 1867 yılından itibaren, kurumun ismi Daire-i Umur-ı Ecnebiye olarak ismi değişmiştir. Ayrıca görevlendiren kişilerden, Ali Bey Efendi hariç, aynı kişilerin görevlerini devam ettikleri görülmektedir.³⁸

Uluslararası ilişkiler çerçevesinde Bosna'daki olaylar 19. Yüzyılın başlarından itibaren ilgi odağı olmuştur. İngiltere'nin resmi konsolosluk faaliyetleri olmasa da, tüccarların ve seyyahların aktarımları üzerinde bölgeyi tanımıştır. Bu yüzyılın başında Dubrovnik şehri Napoleon ellerine geçince (1805), Fransa Bosna ile sınır komşusu olmuştur. Böylelikle Bosna'da ilk kurulan yabancı konsolosluk Fransa'ya ait olup, 1807 senesinde dönemin Vilayet merkezi olan Travnik şehrinde kurulmuştur. 19. Yüzyılın başında, Bosna Valilerinin Fransa hayranlığı sayesinde Fransa konsolosu özel ilgi görmüştür. Fransa'dan sonra Bosna ile en uzun sınırı olan Avusturya 1808 yılında resmi olarak Travnik'te Avusturya konsoloslugu açmıştır. 1820'li yıllarında konsolosluklar kapanmıştır. Bu sebeple bu bölümde anlattığımız olayların diplomasi yazışmalarının incelenmesi için yeterli döküman bulunamamıştır. 1850'li yılına gelindiğinde Bosna'da tekrar konsolosluklar kurulmuştur ve Bosna'daki olaylara dair diplomatik yazışmalar görülmeye başlanmıştır. 1850'de Avusturya , 1853 ardında Fransa konsoloslukları dönemin vilayet merkezi olan Saraybosna'da kurulmuştur. Avusturya Konsoloslugu'nun açılışına Ömer Paşa katılmıştır. Kırım Savaşı'nın ardından Paris antlaşması ile beraber uluslararası ilişkilerinde oluşturulan yeni düzeni korumak adına 1857'de İngiltere, ve 1858'de Rusya da Saraybosna'ya konsolos tayin etmiştir. 1863'te İtalya, ve 1864'te Prusya Bosna'da konsolosluklarını kurmuşlardır.³⁹

³⁷ Emine Tonta Ak, **a.g.t.** , s. 167. bilgiler 1283 tarihli Salname'ye göre oluşturulmuştur.

³⁸ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 36.

³⁹ Galib Šljivo, **Edicija Historija Bosne i Hercegovine**, C. 5. s. 275.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DİPLOMASİSİ VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ

Diplomasi, devletlerin dış politikada “siyasi etki aracı” olarak kullandığı ve kısaca uluslararası ilişkilerin savaşa değil de barışçıl yol ve araçlarla yürütülmesi anlamına gelen bir kavramdır.⁴⁰ Kavram olarak tanımı yakın zamana dayalı ise de kullanımını en eski medeniyetler arasında yapılan anlaşmalara kadar gitmektedir.⁴¹

Eski Yunan devletleri arasında diplomasi kavramı konferans niteliği kazanmıştır, güçlü Atina devletine karşı Isparta Konseyi kurulmuştur. Aynı zamanda diplomasi ilişkilerinin ticaret ile de ne kadar yakından alakalı olduğu, Yunan devletlerinin arasındaki ticari ilişkilerde görülmektedir. Ayrıca konsoloslüğün ilk örneğini oluşturan “proxenos” kavramı da bu zamanlarda ortaya çıkmıştır.⁴² Ancak Yunan devletleri örneğinde, aynı dil ve kültüre sahip oldukları gözden kaçmamalıdır, bu ortak özellikler diplomasiyi kolaylaştırmıştır.

Eski Roma örneğinde ise Yunan devletleri diplomasi yöntemini yaygın olarak kullanmamıştır. Çünkü Roma Devleti askeri ağırlıklı bir güce sahip olduğundan diplomasiyi yani barış yolunu pek kullanmak zorunda kalmamıştır. Diğer ülkelerle sürekli ilişkiler içerisinde bulunmak gibi bir ihtiyaç duymamıştır. Diplomasi alanında

⁴⁰ Ahmet Emin Dağ, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s. 146.

⁴¹ Örneğin Mısır ve Hitit medeniyetleri arasında MÖ 1278’de yapılan Kadeş Antlaşması. Antlaşma ile ilgili bkz. İbrahim Sarı, **Anadolu Medeniyetleri: Mezopotamya Medeniyetleri**, noktaekitap, Antalya, 2018, s. 93.

⁴² Ekrem Akçay, “Kuruluşta Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 Aralık 2010, sy 22, s.75-92.

Roma İmparatorluğu'nun bıraktığı miras hukuk alanında görülmektedir. Böylece, eşitliği tanıyan diplomasiye değil, savaş diplomasisine katkısı olmuştur.⁴³

Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Bizans devleti ise diplomasiyi büyük bir ustalıklarla kullanmıştır. Çünkü Bizans, Roma İmparatorluğu'nun askeri gücüne sahip değildi. Zaman içerisinde hatipler değil gözlemci diplomatlar yetiştirilmiştir. Amaç komşu devletlerin zayıflıklarını, amaçlarını ve hedeflerini bilmektir.⁴⁴ Bizans, savaştan ziyade diplomasiye daha büyük bir önem vermiş ve amaçlarına ulaşmak için gerekirse suikast ve hile gibi farklı yöntemlere de başvurmuştur.⁴⁵

Avrupa Ülkelerinde sürekli diplomasiye, yani modern diplomasisine Rönesans zamanında başlamıştır.⁴⁶ tecrübesi ise, 15. yüzyılda İtalya'nın Kuzey bölgesinde başlamıştır. Alp Dağları'nın kesiştiği yolların zor şartlarından dolayı diplomasiye başvurulmuştur. Gelişen bu sürekli diplomasi yöntemi, 17. ve 18. yüzyıllarda Alpler üzerinden Avrupa'ya geçmiş ve Fransa tarafından en yaygın şekilde kullanılmıştır. Diplomasi hususunda, 1815 yılında yapılan Viyana Kongresi ile bir protokol oluşturularak belli bir çözüme ulaşılmıştır.⁴⁷

1.1. OSMANLI DİPLOMASİSİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş zamanında batı'daki olan aynı diplomasi yollarını kullanmadığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı gerek askeri gücü ve gerekse de gaza kavramı üzerinden yürüttüğü hareketleri ile dönemin Avrupa

⁴³ Temel İskit, **Diplomasi Tarihi Teorisi Kurumları ve Uygulaması**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018. s. 74-76

⁴⁴ Ekrem Akçay, "Kuruluşta Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 Aralık 2010. s. 79

⁴⁵ Erdem Gökhan, "**Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci**" Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2008, sayfa 34

⁴⁶ İskit, **a.g.e.**, s. 86

⁴⁷ Erdem, **a.g.y.**

devletlerinin gerek duyduğu yöntemlere ihtiyaç duymamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kendine özgün bir sistemi vardır.⁴⁸ Fakat bu durum Osmanlı'nın, diplomasiyi tamamen reddetmekte olduğu anlamına da gelmemelidir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin karşısında, kuruluşundan beri diplomasiyi ustalıkla kullanan bir Bizans Devleti vardı. Bu sebeple, diplomasinin bazı kavramlarının pratik anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁴⁹ Hurewitz'e göre, Osmanlı diplomasisi 4 evreden geçmiştir. İlk evresi, İstanbul'un fethi ile beraber başlamış ve Osmanlı Devleti'nin askeri gücünü gösteren tek taraflı diplomasi olarak bilinmiştir. İkinci evresi 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile diplomasinin ilk evresindeki ilkelerinden vazgeçilmeye başlanmıştır. Üçüncü evresi ise III Selim'in zamanında Osmanlı'nın Avrupa'ya elçilerini göndermeye başlamasıyla karşılıklı diplomasiye geçiş yapılmıştır. Dördüncü ve son evresinde Tanzimat döneminde uygulanan ıslahatlar çerçevesince "Avrupa uyumu"na dahil olunmuştur.⁵⁰

Osmanlı Devleti, kullandığı "ad hoc" yöntemiyle dış işlerini yürütmüştür.⁵¹ Ad hoc diplomasisi -antlaşma yapma, törenlere katılma, buyrukları bildirme, savaş öncesi kan dökülmeden teslim olmayı önerme vb.- şekillerde tek taraflı yürütülen diplomasiidir. Osmanlı'nın yükselme devrinde, diplomasi daha çok denge kurma politikasının bir parçası olarak kullanılmıştır. Örneğin Cem Sultan olayı, Avrupa tarafından kullanıldığında Osmanlı Devleti dış müdahaleler sırasında, iç siyaset asayişinin ne kadar önemli olduğunu anlamıştır.⁵²

⁴⁸ Osmanlı Devletin Avrupa sisteminden uzak kalma nedenleri Ahmet Nuri Yurdusev, "The Ottoman Attitude toward Diplomacy", **Ottoman Diplomacy**, ed. Ahmet Nuri Yurdusev, Palgrave Macmillan UK, London, 2004, s. 6-10.

⁴⁹ Akçay, **a.g.m.**, s. 80.

⁵⁰ J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", **Middle East Journal** 15, sy 2, 1961, s. 144.

⁵¹ Bülent Arı, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", içinde **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, ed. Ahmet Nuri Yurdusev, Studies in Diplomacy, Palgrave Macmillan UK, London, 2004, s. 36-65.

⁵² Namık Sinan Turan, **İmparatorluk ve diplomasi: Osmanlı diplomasisinin izinde**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 107-112.

Diplomasi madalyonun bir diğere veçhesini de daha önce belirttiğimiz gibi ticaret ilişkileri oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti, yabancı tüccarlara kapitülasyonlar vererek aslında ticaret yolu ile de bir diplomasi ilişkisi kurmuştur. İlk olarak Sultan Fatih, Cenevizlilere bu türden bir imtiyaz tanımıştır.⁵³ Fatih döneminde, Ortodoks dünyasına egemen olmaya yönelik bir çaba vardı. Bu çaba sonucunda elde edilecek kazanımlar ile hem Ortodoks Rusya'ya, hem de Katolik Avrupa'ya karşı bir baskı unsuru oluşturulacaktır. Bu yapılan siyasette, diplomasinin bir diğere şekli olarak nitelendirilmektedir.⁵⁴ Osmanlı Devleti'nin, Akdeniz üzerinde egemenlik kurmaya başladığı dönemde Venediklilerin yanı sıra diğere Avrupa ülkeleri de İstanbul'da sürekli temsilciler bulundurmaya başlamıştır.⁵⁵ Fakat bu hususta Osmanlı Devleti kendine göre bir üslup ortaya koymuştur. Mesela İran elçilerine iyi davranırken Avrupalı elçilere farklı bir muamele gösterilmiştir. İstanbul'da daimi elçi bulunduran devletler; fetihten hemen sonra Venedik, 1475 yılında Polonya, 1497 yılında Rusya, 1525 yılında Fransa, 1528 yılında Avusturya ve 1583 yılında İngiltere olmuştur.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin elçileri "Fevkalade elçi" olarak adlandırılmıştır. Bu elçiler, mukim olmayıp gittikleri yerlerde çok uzun süre kalmayıp, gerekli görüşmeleri yapıp, geri dönmüşlerdir. Gittikleri ülkelerin ahvalini gözlemledikten sonra hazırladıkları raporları sefaretnameler şeklinde yazmışlardır.⁵⁷ Bunların yanı sıra ticaret yoluyla 'dış dünyayla' irtibatla olan tüccarlardan da durum takibi yapılmıştır. Ayrıca İstanbul'a gelen mukim elçilerle, münasebette bulunan Divan-ı Hümayun

⁵³ Cenevizlilere verilen imtiyazlar aslında örfi hukuk sistemine dayalı olduğunu bilinmektedir, çünkü Bizans ve Venedik arasında kapitülasyon antlaşma olmuştur. Turan, **a.g.e.**, s. 34. daha fazla için bkz. Rhoads Murphey, "Fatih Dönemi İç ve Dış Politikası", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C 1, Ankara, 1999, s. 239-257. naklen Akçay, a.g.m. s. 81.

⁵⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih-İlk Çağlardan 1918'e**, Imge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 63.

⁵⁵ Akçay, **a.g.y.**

⁵⁶ İskit, **a.g.e.**, s. 147.

⁵⁷ Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793- 1821)** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1968, s. 9 aktaran İsmail Hakkı Elçi, "Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci", **KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, sy 9 (31 Aralık 2019), s. 23-38.

Tercümanı vasıtasıyla da dış ilişkiler yürütülmüştür.⁵⁸ Yükseliş döneminde Osmanlı Devleti, savaşın devamı bir diplomasi izlemiştir. Savaşın uzantısı olarak ad hoc yöntemi ile ilişkileri yürütmüştür.⁵⁹ Fakat Osmanlı, toprak kaybı ve askeri yenilgiler başladığında yeni çözüm arayışlarına girmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Aslında savaş gücü azalırken diplomasi faaliyeti yükseldiğinden ve Osmanlı Devleti diplomasi yöntemine daha fazla başvurmuştur. Yükseliş döneminde diğer ülkelerin hükümdarları Osmanlı sadrazamına denk sayılırken, 1606'daki Zitvatorok Antlaşması ile bu durum yerini denklik ve eşitliğe bırakmıştır.⁶¹

Batıya karşı meydana gelen yenilgilerin başını başta askeri yenilgiler çektiği için ilkin askeri alandaki reformlara başvurulmuştur. Bu reform hareketleri bazı reform karşıtları da yaratmıştır ve bu durum da iç sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Eski düzen sayesinde gücü ve itibarı büyüyen ulema ve ayan sınıfı da reform hareketlerinden hoşnutsuzluk duymuşlardı. Batıdaki Aydınlanma Çağı ardından değişen diplomasi biçimi Endüstri Devrimi ile beraber ilerlemiş, sanayisini geliştiren ülkeler bütün dünya pazarlarına hâkim olmak amacıyla sömürge alanları hedeflenmiştir. Osmanlı Devleti, Sanayi devrimi'ne ayak uyduramadığı için diplomasiyi genelde sadece askeri yenilgilerin yarattığı hasarları kurtarmak için kullanmıştır. Bu gelişmelerle beraber diplomasi biçimi de değişmeye başlamıştır. Önceleri elçiler, daha çok düşman devletlerinin zaaflarını, iyi yönlerini vs. bilmek için gönderilirken, artık ticaret ilişkileri için kurulup, düşman devletlere karşı yeni müttefikler bulmak için çalışmışlardır. Diğer devletler ise bu durumu kendi çıkarları için kullanmıştır.⁶²

Osmanlı'da 17. yüzyılın başından itibaren diplomasiye önem verilmeye başlandığını düşünülmektedir. Hariciye meselelerinin ayrı bir şekilde değil de

⁵⁸ Kuran, **a.g.y.**, Elçi, **a.g.y.**

⁵⁹ Hüner Tuncer, **Küresel Diplomasi**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 22.

⁶⁰ Hüner Tuncer, **Eski ve Yeni Diplomasi**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 49.

⁶¹ Halil İnalcık, “Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, ed.İsmail Soysal, , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 16.

⁶² Rusya'ya karşı İngiliz ve Fransızlara verilen ayrıcalıklar buna örnektir. İkinci ve üçüncü bölümde bu ayrıcalıklar Bosna'daki konsolosların ilişkileri üzerinden gösterilecektir.

sadrazamın konağında tartışılmaya başlanması bunun isbatı olarak gösterilir. Ayrıca bu gelişmeyi 18. yüzyılda *Reisülküttab* kurumu devam ettirmiştir.⁶³ Özellikle de Karlofça Antlaşması'nda Mehmed Rami Efendi'nin gösterdiği performanstan sonra Dışişleri Reisülkütlük tarafından görülmeye başlanmıştır.⁶⁴ Bazı tarihçilere göre bu antlaşma, Osmanlı Devleti için siyasi olarak 'sonun başlangıcı' olarak tanımlanmıştır. Ayrıca siyasi ve askeri olarak yenilgilerle birlikte, diplomasi anlamında kırılma noktası ve yeni dönem için başlangıç olmuştur.⁶⁵

Batı'dan haberdar olmak, olup bitenleri yakından gözlemek ve aynı zamanda da Avrupa dışında kalmamak için *ad hoc* sistemi bırakılarak sürekli diplomasiye geçilmiştir.⁶⁶ III. Selim zamanında ilk daimi elçilik, 1793 yılında dönemin büyük gücü olan İngiltere'ye gönderilmiştir. Yusuf Agah Efendi⁶⁷ de ilk sürekli Osmanlı elçisi olmuştur.⁶⁸

1.1.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisi

Modernleşme teşebbüsü ve daha köklü reformların çabaları içerisinde dışişlerinde de kurumsallaşmaya giden bir yol izlenmiştir. 18. yüzyıl sonlarında

⁶³ Ayrıca bu konu için b.a. **Recep Ahışalı, Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütlük: XVIII. yüzyıl**, İstanbul, Tatar, 2001.

⁶⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s 245. Aktaran Elçi, "Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci". S. 31.

⁶⁵ Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi**. "Üstünlükten Eşitliğe Diplomaside Kırılma: Karlofça ve Sonrası" s. 247.

⁶⁶ Hüner Tuncer, **Küresel Diplomasi**. S. 50.

⁶⁷ Yusuf Agah Efendi'nin elçilik faaliyetleri ile ilgili b.a. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, **The first permanent Ottoman Embassy in Europe: the embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)**, The Isis Press, İstanbul, 2010.

⁶⁸ Osmanlı elçilerinin, duraklama ile birlikte görevleri gözlemek, izlemek, izlediklerini rapor olarak sunmak ve bunlardan Bâb-ı Âlî'yi haberdar etmek şeklinde değişmiştir. Daha fazla bilgi için b.a. , Gül Akyılmaz. "**III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti**", Türkler. C. 12. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Osmanlı'da yaşanan iç gelişmeler, dış gelişmelerle iç içe geçmiş bir durumdaydı. Osmanlının bu sıkıntıları aşmak için diplomasiye başvurduğuna dair bir kaç örnekten bahsedilmektedir. Fransız İhtilali'nin üretmiş olduğu ulusçuluk akımları Sırp ve Yunan isyanlarını doğrudan etkilemiştir. Napolyon'un, Mısır'ı işgali ve sonrasında meydana gelen Kavalalı olayları devleti zor duruma sokmuştur.⁶⁹

Avrupa Devletleri arasındaki dengeyi sağlamak için imzalanan Viyana Kongresi (1815), diplomasisi az gelişmiş olan Osmanlı Devleti'ni, kongre kararlarına uyulması gereken bazı hukuki teamüllere ve kurallara uymak zorunda bırakmıştır.⁷⁰ Osmanlı, Kongre'ye davet edilmesine rağmen hala "Avrupa Uyumuna" kabul edilmemiştir. Ancak Osmanlı, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile Hıristiyanların eşitliğini kabul ettiği zaman bu hukuklardan yararlanabilecektir.⁷¹

III. Selim zamanında reformlar, Batı örneğindeki gibi uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle askeri alan başta olmak üzere kurumların yenilenmesinin önemini farkında olan Sultan, dışişleri konusunda da reform yapmak istemiştir.⁷² Mütekabiliyet dediğimiz "eşitlik" tanımı elçilik işlerinde uygulanmaya başlanmıştır. İlk daimi elçilik, uzun zamandır iyi ilişkiler içerisinde bulunan Fransa'ya gönderilecekti. Ancak Fransa'da ihtilal çıkınca bundan vazgeçilip, İngiltere'ye Yusuf Ağâh Efendi gönderilmiştir. Daha sonraları ise 1797'de Paris'e Moralı Esseyid Ali Efendi, Berlin'e Ali Aziz Efendi ve 19. yüzyılda da Viyana'ya İbrahim Afif Efendi daimi elçi olarak atanmıştır. Bu ilk ikamet elçilerine ek olarak İtalya'nın liman kentlerinden başlayarak çeşitli yerlere de sefirler ve şebkenderler gönderilmiştir.⁷³

⁶⁹ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", **Uluslararası İlişkiler Dergisi** 6, sy 21 (01 Mart 2009), s. 649.

⁷⁰ Ali İbrahim Savaş, **Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.649. naklen Elçi, a.g.y.

⁷¹ Temel İskit, **Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018, s. 137-139.

⁷² Diplomasi alanında reformları için b.a. Roderic H. Davison, **Nineteenth century Ottoman diplomacy and reforms**, Analecta Isisiana 34 Isis Press, İstanbul, 1999.

⁷³ Mahmut Akpınar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması", **Tarih İncelemeleri Dergisi** 29, sy 1 (01 Haziran 2014), s. 64.

İngiltere'ye ilk daimi elçiliğin atanmasında ilginç bir husus yaşanmıştır. Yüzyıllardır ticaret ilişkilerinde bulunan bu iki devlet “eşitlikçi” bir diplomasiye geçmekteydi; ama Osmanlı Devleti, böyle bir şeyi önceden hiç yapmadığı için bu konudaki prosedürü öğrenmek üzere Reisülküttab Mehmed Efendi vasıtasıyla İngiltere elçisi Lord Ainslie'ye danışmıştır. İngiliz elçisi, bu hususun kendisinden önce Hariciye Nazırına bir mektupla bildirilerek yapılması gerektiğini söylemiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin, bu konuda hala bir kurumu olmadığı için bu işler sadrazam tarafından yapılarak sorun çözülmüştür. Bu olay, Osmanlı diplomasisinin ne kadar geride kaldığına dair güzel bir örnektir.⁷⁴

Osmanlı Devleti'ni temsil için gönderilen daimi elçilerin görev süreleri üç yıllıktı. Fakat daimi elçiliğin devlete yüklediği mali külfete karşılık beklenen yararları vermemesi üzerine III. Selim, Fenerli Rum beyzadelerini maslahatgüzar rütbesiyle görevlendirmeye başlamıştır. Böylece devlet 1795 yılında verdiği karardan vazgeçmiştir. 1803 yılından itibaren Rumlar tarafından yürütülen dışişleri faaliyetleri, Yunan İsyanı (1821) sırasında görevli Rumların, yanlış bilgiler vermeleri üzerine son bulmuştur.⁷⁵

II. Mahmud döneminde yaşanan Mora İsyanı sırasında görevlerine son verilen Rum tercümanlarının yerine dışişleri ile ilgilenecek memurlar yetiştirme üzere 1821 yılında Tercüme Odası kurulmuştur. Bu kurum Hariciye Nezareti için bir ilk sayılmaktadır. Tercüme Odası, Mısır Meselesi (1832) ve Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833) sırasında önem kazanmaya başlamıştır. Ayrıca III. Selim döneminde başlatılan ve sonradan faaliyetleri durdurulan daimi elçilikler yeniden kurulmuştur. 1834 yılında Mustafa Reşid Paşa, Paris'e elçi olarak gönderilmiştir. Bu gelişmenin sonucu ise 1836 yılında Reisülküttaba vezir unvanının verilip, Hariciye Nezareti'nin kurulması olmuştur.⁷⁶

⁷⁴ Kuran, **a.g.m.** , s. 13-15, elçi, **a.g.m.** , s.33.

⁷⁵ Kuran, **a.g.m.** , s. 45-63.

⁷⁶ Carter Vaughn Findley, “Hâriciye Nezâreti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 16, Ankara, 1977, s. 178-180.

Osmanlı Devleti, militer bir devlet yapısında olduğu için diplomasiden ziyade savaş yönetimini tercih etmiştir. Merkezde ve fethedilen yerlerde askerlik üzerinden kurulan tımar sistemi uygun görülmüştür. Askeri yenilgiler başladıktan sonra hem askeri yapı hem de tımar sistemi, yani toprak ve ona bağlı sosyal sınıflar tehdit altında kalmıştır. Halk arasında eşitlik kazandıracak reformların teşebbüsü eski sistemden faydalanan üst sınıflar tarafından bir muhalefetle karşılaşmıştır.⁷⁷

19. yüzyılın başlarında meydana gelen Mehmed Âli Paşa İsyanı, güçsüz bir durumda olan devleti dış yardımlara başvurmak zorunda bırakmıştır. Bu da diplomasinin kullanım biçiminin nasıl değiştiğine en güzel örnektir. Art arda gerçekleşen uluslararası olaylar, Osmanlı Devleti'ni diplomasi yapmaya zorlamıştır. Kırım Savaşı ve Büyük güçlerin arasında kalması, yeni müttefiklerin aranmaya başlanmasını sağlamıştır. Ayrıca Islahat Fermanı ve ardından gerçekleşen Paris Konferansı (1856) ile de devlet Avrupa uyumuna dâhil olmuştur.⁷⁸ Her ne kadar konferansın maddeleri arasında devletlerin bağımsızlığından söz ediliyorsa da aynı zamanda diğer güçlere, Hıristiyan milletlere “hamilik” yapmanın önünü açarak iç işlere müdahil olmasının yolunu açmıştır.⁷⁹

Rusya, Ortodoks milletlere hamilik yapma adı altında Panslavizm eylemleri yürütmüştür. 19. yüzyılda Rusya'nın en büyük rakibi İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutmuştur. İngiltere, Rusya'nın sıcak sulara inmesini engellemek ve sömürgesi Hindistan'ın yolunu güvende tutmak için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmuştur. Fakat ilerdeki bölümlerde İstanbul'un tehdit altında bulunması ve Hindistan yolunun güvende olmadığı zamanlarda siyasetin nasıl değiştiği Bosna örneğinde gösterilecektir.⁸⁰

⁷⁷ Giriş'te anlatıldığı üzere Bosna örneğinde gösterilmiştir.

⁷⁸ Nuri Yurdusev, Esin Yurdusev “Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara, s. 137-147.

⁷⁹ Teyfur Erdoğan, “1856 Paris Kongresi ve 1878 Berlin Kongresi Arasında Osmanlı Dış Politikası”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara, s. 149-172.

⁸⁰ Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005. s. 156.

Bütün bunlar iç ve dış sorunlarla başa çıkmak için yeni kurumların oluşturulması ve bürokrasi sisteminin geliştirilmesini hızlandırmıştır. II. Mahmud döneminde şeyhülislamlık ve sadrazamlık kurumunda toplanan yetkiler, kurulacak olan yeni sistemde nazırlıklar arasında bölüştürülmüştür. Hariciye Nezareti'nin profesyonelleşmesi için yapılan kurum içi bir takım yenilikler ve arayışlarında olduğunu görebilmekteyiz. Hariciye teşrifatçılığında Hariciye kâtipliğine, Tercüme Odası'ndan Tahrîrât-ı Hâriciye Odası'na, Mektubî-i Hâriciye Kalemi'nden Tabiiyet Kalemi'ne, Vilâyet-i Hariciye Müdürü'nden Vilâyet-i Hariciye Tercümanlığına, Divanı Hümayun kalemlerinden Hâriciye Muhâsebeciliğine kadar nezarete birçok birim katılmış ve geniş bir iç örgüt ağı oluşturulmuştur.⁸¹

Tanzimat'ın uygulanmasını zorlaştıran ana sebeplerden biri olan yetişmiş insan kaynağının yetersizliği her alanda görülmektedir. Kurumlarda ve kanunlarda yapılan profesyonelleşme, aynı kurumlarda çalışacak olan ve aynı kanunları uygulayacak olan memurlarda yapılmamıştır. Bu durum gerek iç meselelerde gerekse de dış meselelerde başarısızlıkların önemli bir kaynağını oluşturmuştur. Bosna'da, Tanzimat'ın uygulama sürecinde, birinci bölümde de anlatıldığı üzere yapılan şikâyetler devletten ziyade genelde yetersiz idarecilere ve memurlara karşı idi.⁸²

Diplomasi konusunda da aynı şekilde bir yetersizlik vardı, daimi elçilikler yeniden açıldıktan sonra (1832), elçi olacak memurlar genellikle hariciye ile ilgili olmayan kurumlardan gelmişlerdir.⁸³ Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar atanan kişiler arasında sadece 43'ü mesleğin tüm kademelerinden geçerek sefir olanlardandır.⁸⁴ Hariciyeden yetişerek görevlendirilen ilk kişi Atina'ya atanan Mahmut Esat Bey'dir. Fakat bu durum ancak 1871 yılında gerçekleşebilecek ve bir istisna olarak kaldığı da görülmektedir. 1870'li yıllarda aslında diplomasi açısından yapılacak çok şey

⁸¹ Akpınar, **a.g.m.** , s 78.

⁸² Bosna'daki yabancı konsolosların raporlarında bu hep altı çizilen bir husustur. Eski sisteme ait memurlar yeni reformlara sıcak bakmamışlardır.

⁸³ Elçi, **a.g.m.** , s. 35.

⁸⁴ İskit, **a.g.m.** , s. 139.

kalmamıştı çünkü “Doğu Sorunu” yeniden alevlenmiş ve Osmanlı Devleti’ne büyük güçler tarafından ark arkaya yapılan konferanslarda emri vakiler yapılmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti için ıslahat devri, Avrupa örneğinde bir reform yapma çabası olarak görülebilir. Reform çabalarında daha çok kurumsallaşma konusuna ağırlık verilmiştir. Bürokrasiyi yürütecek memurları yetiştirmek için çabaların olduğu görülmektedir. Karlofça Antlaşması’nda reisülküttabın performansı ile birlikte dışişlerinin önemi ortaya çıkmıştır. Ancak yüzyılın sonuna doğru 1793 yılında ilk daimi elçiler atanmıştır. Bu dönemde bile hala tam bir kurumsallaşma söz konusu olmamıştır.⁸⁶

Kırk yıllık süreçte elçileri gönderme, Mısır meselesinden dolayı onları geri çekme, atanma da yerli memurlardan yararlanma, Tercüme Odasının kurulması, daimi elçilerin tekrardan gönderilmesi gibi olaylarla beraber 1832 yılına kadar olgunlaşan Hariciye Nezareti için iyi bir zemin hazırlanmıştır.⁸⁷ Bu kurum Osmanlı teşkilatı için yeni bir boyut oluşturmuştur. Yıllar geçtikçe dışişleri ofisi çalışma mekanizmasını geliştirmiştir. Özellikle de Fuad ve Âli Paşa’lar dönemi, 1850’li ve 1860’li yılları için bunu söylemek mümkündür. Her iki paşa bir kaç defa Hariciye Nazırı ve Sadrazam olarak görev almışlardır.⁸⁸

Hariciye Nezareti sadece dış meselelerle ilgilenen bir büro olarak başlasa da zamanla büyüyen kurum içinde kendine ait bir örgüt oluşturmuştur. 1870’li yıllara kadar bir uzmanlaşma söz konusu olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı hariciyesi, zamanla adeta devletin ihtiyacı olan bürokratları yetiştiren bir “bürokrat okulu” haline de gelmeye başlamıştır.⁸⁹ Öyle ki hariciye ofisi, sadrazamlıktan sonra Bâb-ı Âli’nin ikinci kurumu haline gelmiştir. Hariciye Nezaretinin sorumluluk alanı ne kadar geniş

⁸⁵ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

⁸⁶ Gül Akyılmaz, **Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı**, Konya, 2000. s. 134

⁸⁷ Hariciye Nezareti’nin tarihçesi için bkz. Carter V. Findley, “The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry”, **International Journal of Middle East Studies** 1, sy 4 (1970): 334-57.

⁸⁸ Orhan F. Köprülü, “Fuâd Paşa”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 13, İstanbul, 1996. s. 202-205

⁸⁹ Akpınar. **a.g.y.**

olduğun Tanzimat reformları'nın takiplerinde görülmüştür.⁹⁰ Aynı kişinin, sadrazamlık ve hariciye nezaretinin başında ya da iki makamın iki kişi arasında değiştirildiğinde olmuştur. Bu anlatılanlar dışişlerinin zamanla ne kadar önem kazandığını ve Hariciye Nazırı'nın hükümetin siyasetine etkisinin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.⁹¹

Hariciye Nezareti, Osmanlı reform çağının en önemli kurumlarından biri sayılmaktadır. Bu çalışma'nın dolaylı hedefi ise Osmanlı bürokrasisinin kalbi olan hariciyenin defterleri üzerinde, yabancı konsolosların faaliyetlerine hangi gözle bakıldığını aydınlatmaya çalışmaktadır. Gerek Avrupa'daki mukim elçiliklerle, gerekse de doğrudan taşradaki idarecilerle dış meselelerin nasıl takip edildiği anlatılmaktadır.⁹²

1.2. OSMANLI-İNGİLTERE İLİŞKİLERİ

Osmanlı-İngiltere ilişkileri 16. yüzyılda resmi olarak başlamıştır. Önceki yüzyıllarda ise haçlı ittifakında bulunan İngiltere ordusu, Osmanlılarla zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Ayrıca Hristiyan dünyasında düşman olarak görünen Osmanlı Devleti ile de herhangi bir ilişki kurmaya sıcak bakmamışlardır. İngiltere Kralı VIII. Henry (1509-1547) bu yaklaşımdan dolayı, Fransa'ya verilen imtiyazlara rağmen Osmanlılarla ilişki kurmak istememiştir. O dönem için ikili ilişkilerin gelişmemesinde Osmanlı destekli korsanların, İngiliz gemilerine yarattıkları rahatsızlıklar da etkili olmuştur.⁹³

⁹⁰ Turan, **a.g.m.** , s. 354.

⁹¹ Turan, **a.g.m.** , s. 356.

⁹² Osmanlı diplomasi tarihçesi için b.a. Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi**.

⁹³ Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)** (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1953, s. 3. aktaran Taha Niyazi Karaca, "Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", **Journal of Anglo-Turkish Relations** 1, sy 1 (20 Ocak 2020) s.12.

İki devlet arasında doğrudan bir ilişki bulunmamasına rağmen, İngiliz tüccarları “Levant” adı verdikleri bölgeyle, yani Doğu Akdeniz’deki ticaret merkezleriyle sınırlı da olsa ikili ticaret faaliyetleri mevcuttur. 1553 yılına ait Sultan Süleyman tarafından bir İngiliz tüccarına verilmiş olan imtiyaz belgesi, Osmanlı-İngiltere ilişkilerine yazılı bir kaynak ve tespit oluşturmaktadır. Halep’te ticaret ile meşgul olan M. Anthony Jenkinson’a vergiden muaf olarak, İmparatorluğun her yerinde ticaret yapabilme izni verilmiştir.⁹⁴ Bu belgeden bir kaç yıl sonra 1558 yılında Kraliçe I. Elizabeth’in tahta çıkışı ile Osmanlı-İngiltere ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Katolik olmayan Protestan mezhebine mensup olan Kraliçe, İspanya’dan bağımsız olarak hareket etmek istemiştir ve Katolik dünyasının dışından müttefik olarak Osmanlı Devleti’ni seçmiştir. Kraliçe’nin danışmanı vasıtasıyla yazdığı mektup, İstanbul’daki elçileri aracılığıyla Sultan’a ulaşmış ve ittifak için resmi bir teklif olmuştur.⁹⁵

1578-79 yılları arasında, Kraliçe ve Sultan arasında ittifak olunması yolunda yaşanan bu mektuplaşma hususu iki devlet arasındaki diplomasi ilişkilerinin başlangıcı sayılmaktadır. Ayrıca 1583 yılında İstanbul’a elçi olarak atanan Harborne de bu ilişkiyi resmi olarak doğrulamıştır. Harborne’ye verilen talimat ise Osmanlı Devleti’nin, İspanya ile herhangi bir anlaşma yapmasına engel olmaktır. Harborne bu görevini başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Aynı döneme ait diğer bir önemli gelişme ise Osmanlı’dan ruhsat alan “Levant Company”nin ticari faaliyetleri üzerinden olmuştur.⁹⁶ Bu ikili ilişkiler, 1699 yılına kadar sadece ticaret ilişkileri şeklinde kalmıştır. İngiltere Kralı, Viyana Kuşatmasından sonra 1683 yılında Avusturya, Rusya, Polonya ve Venedik tarafından oluşturulan Kutsal İttifak’a karşı olan savaş sürecinde Osmanlı ile Kutsal İttifak ülkeleri arasında arabuluculuk

⁹⁴ Karaca, **a.g.y.**

⁹⁵ Nurcan Özkaplan Yurdakul, **İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?**, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018. s. 57.

⁹⁶ “Levant Company” 1581- 1825 tasfiyesine kadar 244 yıl Osmanlı-İngiliz ilişkilerin önemli rol oynamıştır. Selim Hilmi Özkan, “2. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy 18 (20 Haziran 2015). s.2.

yapmıştır. Karlofça Antlaşması imzalandıktan sonra iki devlet arasındaki ilişkiler, ticaretten daha fazla siyasi bir boyut kazanmaya başlamıştır.⁹⁷

Karlofça Antlaşmasıyla beraber bir sonraki yılda imzalanan İstanbul Antlaşması, Osmanlı Devleti için ilk büyük toprak kayıplarını meydana getirmiştir. Osmanlı'da yaşanan bu kayıplar sadece bir askeri yenilgi değildir. Kaybın iç siyasete olan etkilerinin yanı sıra dış ilişkilerde de yeni bir diplomasi döneminin başladığının anlamına gelmiştir.⁹⁸

İngiltere ve Rusya'nın arasındaki iyi ilişkiler 18. yüzyıla kadar aralarında ticari faaliyetler şeklinde görülmektedir. Fakat Çar I. Petro'nun sıcak sulara inme teşebbüsü İngiltere'de bir hoşnutsuzluk yaratmış, özellikle de 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya artık Karadeniz, Tuna ve Akdeniz'de kendi gemileriyle ticaret yapabilecek hale gelmiştir.⁹⁹

Fransız İhtilali hiç şüphesiz diplomasi ilişkilerini de etkilemiştir. İngiltere'nin gücünü kırmak amacıyla Fransa, Mısır'ı işgal edince İngiltere, Fransa'ya karşı müttefik olarak yeniden Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı olan Lord Palmerston'un siyaseti donanma gücü üzerinden Akdeniz'de egemenlik kurma şeklinde yürütülmüştür.¹⁰⁰ Buhar gücüyle çalışan gemilerin artmasıyla Hindistan'a giden yollar için alternatifler arayışına giren İngiltere ya Süveyş-Kızıldeniz yolunu ya da Suriye üzerinden Basra Körfezi'ne giden yoldan birini seçmek zorunda kalmıştır. Fakat güvenli yolun ortak noktası o dönemde Mehmet Âli Paşa'nın olmuştur.¹⁰¹

Rusya da Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı akımlarından hoşnutsuzluk duyduğu için Fransa'ya karşı tavır alarak İngiltere saflarında yer almıştır. Osmanlı Devleti, ilk olarak İngiltere'ye müracaat etmiş ayrıca yardımın gelemeyeceğini

⁹⁷ Karaca, **a.g.y.**

⁹⁸ Selim Hilmi Özkan, **Osmanlı Devleti ve Diplomasi**, Ideal kültür Yayıncılık, İstanbul. s. 153.

⁹⁹ Karaca, **a.g.m.**, s. 15.

¹⁰⁰ Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, sy 7 (01 Aralık 2007): s. 145.

¹⁰¹ Robert W. Seton-Watson, **Britain in Europe, 1789-1914**; A Survey of Foreign Policy (Cambridge University Press, 1945), s 192.

anlayınca¹⁰² Ruslara başvurmuştur. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Âli Paşa harekâtında Rusya, Osmanlı'ya verdiği yardımın karşılığını almıştır. 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazların bir savaş halinde gemilere kapalı olacağını garantisini almıştır.¹⁰³ Bu antlaşmanın ardından İngiltere'nin, Ruslara karşı tavrı daha da sertleşir. İngiltere kamuoyunun hala hazır olmadığına gerekçesiyle Osmanlı'ya yardım etmeyen Palmerston, Muhamed Ali'nin, Osmanlılardan daha iyi bir reformcu olduğuna inanmasına rağmen¹⁰⁴ Osmanlı'nın tarafını seçerek her zamanki gibi uzun vadeli bir düşünce ile hareket ederek ticaret yollarının güvenliğini sağlamak istemiştir.

Hünkâr İskeleyi Antlaşmasından sonra Palmerston, siyasetini daha çok netleştirerek, 11 Temmuz 1833 yılında Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında:

“Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı, Avrupa barışı ve İngiliz menfaatleri için son derece önemlidir. Rusların Osmanlı Devleti'ni ele geçirmesi, bu ülkenin Hristiyanlaşmasına vesile olacak olsa bile bu fayda, Osmanlı'nın dağılmasının Avrupa'da sebep olacağı olumsuz sonuçlarla dengelenecektir. Bu sebepten bana göre, [İngiliz] hükûmeti Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için yaptığı bütün teşebbüslere karşı koymalıdır. Eğer gerekirse, Mısır paşasının, padişahın herhangi bir toprağını elinden almasını engellemeyi de vazife olarak görmemiz gerekir. Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa'daki sükûnetin, özgürlüğün ve güç dengesinin korunması için gerekli” şeklinde durmunu vurgular.¹⁰⁵

Mehmed Âli Paşa Meselesi, Kütahya Antlaşması (1833) ile de tamamen halledilememiştir. Her iki tarafı memnun etmeyen antlaşma daha çok bir ateşkes antlaşması haline gelmiştir. Fakat buradaki en önemli gelişme ise büyük güçlerin isyanlar meselesine doğrudan dâhil olmuş olmalarıydı. Mehmed Âli Paşa 'yi zayıflatmak ve İngiliz ticari çıkarlarını çoğaltmak için bir kaç yıllık süren müzakereler

¹⁰² Soy, **a.g.m.**, s.146.

¹⁰³ Bkz. Fatih Gencer, “Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın Osmanlı-İngiliz ilişkilerine yansımaları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi** 34, sy 58 (01 Ekim 2015), s. 629-50.

¹⁰⁴ Soy, **a.g.y.**

¹⁰⁵ Donald Southgate, **The Most English Minister: The Policies and Politics of Palmerston St.** Martin's Press, New York, 1966 .naklen Soy, **a.g.y.**

1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile sonuçlandırılmıştır.¹⁰⁶ Her ne kadar “yed-i vâhid” yani tekel sisteminin kaldırılması Mısır’ı zayıflatmak için gözükse bile, diğer 5 madde doğrudan İngiliz tüccarlarına bazı imtiyazların verildiğini göstermektedir.¹⁰⁷ İngiliz Elçisi Ponsonby’nin diplomasi zaferi olan bu antlaşma, Padişah’ı da memnum bırakmıştır, çünkü artık hem Rusya hem de İngiltere ile antlaşma yapmıştır.¹⁰⁸

İngiltere’nin Yunan İsyanına vermiş olduğu destekten sonra Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin gerginliğin giderilmesi için ticari çıkarların korunması adına bir yakınlaşma oluşmuştur. Bu gerginliği gidermek için Osmanlı Devleti, 1838 yılında Balta Limanı Antlaşması’nı yapmıştır.¹⁰⁹ Verilen ticari imtiyazlar sonrası ikili ilişkiler normale dönmeye başlamıştır. Ardından çıkan Tanzimat Fermanı’na İngiltere olumlu bakmış ve bu fermanı hoş karşılamıştır.¹¹⁰

19. yüzyılda uluslararası ilişkilerin yolunu çizen “Şark Sorunu” olmuştur. Osmanlı topraklarını paylaşma teşebbüsü anlamına gelen bu anlayış, büyük güçler arasında çatışma alanları oluşturmuştur. Bu durum aslında yüzyılın başında Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması bakımından olumlu olmuştur. İngiltere için Osmanlı’nın varlığı, Rusların sıcak sulara inmesini engellemek manasına gelmiştir. Rusya için ise Osmanlı’nın varlığı, İngiltere’nin Karadeniz’e girmesinin engellenmesi demektir. İşte bu sebeplerden dolayı bu iki güç de Osmanlı toprak bütünlüğü fikrine kısmen de olsa razı olmuşlardı. Ayrıca Avusturya için de Osmanlı’nın varlığı önemliydi; çünkü Osmanlı, sınırlarındaki eyaletlerinde bağımsız Slav devletlerinin

¹⁰⁶ Cihan Dura ve Aytekin Altınparmak, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy 16 (31 Aralık 2000). S. 17-30.

¹⁰⁷ Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Baltalimanı Muahedesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 38-40.

¹⁰⁸ Southgate, *The Most English Minister*. s 121.

¹⁰⁹ Ayrıca b.a. Mübahat Solmaz Kütükoğlu, *Balta Limanı’na giden yol: Osmanlı - İngiliz iktisâdî münâsebetleri (1580 - 1850)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

¹¹⁰ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015. s. 270-271.

kurulmasına bir engel teşkil etmekteydi. Avusturya da diğer iki güç gibi bu toprak bütünlüğü politikasına gönülsüz de olsa razı olmuştur.¹¹¹

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde iç ve dış sorunlar birbirine girmiş bir vaziyetteyken reform çabaları da zorlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde karşı karşıya geldiği dört tehditten söz edilmektedir. Birincisi, Rusya gibi toprağına göz diken devletlerdir. İkincisi, Osmanlı toprağında yaşayan halkı kendi çıkarlarına göre kışkırtan devletlerdir. Üçüncüsü ise Rusya ve İngiltere gibi Büyük güçlerin İstanbul'da Bâb-ı Âlî'de egemenlik kurma çalışmalarıdır.¹¹² Dördüncü sorun ve aslında hem iç hem de dış meseleleri doğrudan etkileyen bu husus, ulusal hareketleri durdurmaktır. Bu sorunlara gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda Osmanlı Devleti, ulus devletlerce parçalanacaktı.¹¹³

19. yüzyılın ilk yarısında hem tek taraflı hem de çok taraflı antlaşmalar imzalanmıştır. Uluslararası anlamda başta 1815 yılında toplanan Viyana Kongresi olmak üzere, bir "Avrupa Uyumu" söylemi söz konusu olmuştur. Mehmed Âli Paşa harekâtı ile üyük güçlerin çıkarları tehdit altında olduğu için 1840 yılında sorunun çözümüne yönelik olarak Londra Protokolü imzalanmıştır. Ardından 1841 yılında Londra'da Boğazlar Antlaşması imzalanmıştır. Londra Protokolü ve Boğazlar Antlaşması aslında Viyana Kongresi'nin getirdiği uyumu ve sağladığı dengeyi hala korumuştur.¹¹⁴

Bu antlaşmaların yanı sıra Osmanlı Devleti, farklı devletlerle de bazı antlaşmalar imzalamıştır. İngiltere ile imzalanan antlaşmalar, Kale-i Sultaniye Antlaşması (1806) ve Balta Limanı Antlaşması (1838) olmuştur. Her iki anlaşmanın

¹¹¹ Edin Raduşić, **Bosna i Hercegovina u Britanskoj Politici od 1857. do 1878. Godine**,: Institut za istoriju, Sarajevo 2013, s. 23.

¹¹² Edin Raduşić, **a.g.e.**, s. 24.

¹¹³ Barbara Jelavich, **The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887**, Indiana University Press, London, 1973, s.3-5.

¹¹⁴ İngiltere'nin Boğazlara ilgisi için bkz. İrşat Sarialioğlu, "Doğu Sorunu Ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikasının Oluşumu", **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi** 14, sy 20 (31 Aralık 2019), s. 2351-80.

ortak noktasını verilen ticari imtiyazlar oluşturmuştur.¹¹⁵ Buradan da anlıyoruz ki, İngiltere'nin 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyaset, aslında kendi ticari menfaatlerine yönelik olan tehditleri ortadan kaldırmaya bağlı olarak yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti bu dönemde, İngiltere'nin düşmanı ve aynı zamanda kendisine de en büyük tehdit olan Rusya Devleti ile de bazı önemli sözleşmeler imzalamıştır. 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ve 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması aslında bize Rusya'nın, Osmanlı'dan istediklerini de göstermektedir. Rusya bu antlaşmalarla gerek Slav ve Ortodoks halklarının üzerinde bir egemenlik kurmak (Sırp ve Yunan İsyanı) ve gerekse de Boğazlar konusunda bir taahhüt elde edebilmek (savaş gemilerine kapalı olması) için önemli kazanımlar elde etmiştir.

1.2.1. Kırım Savaşı Sonrası İlişkiler

Kırım Savaşı'nın arka planında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın egemenlik çatışması vardır. 1852 yılında Rusya, İngiltere'ye, Osmanlı Devleti'ni bölme teklifinde bulunmaya başlamıştır. İngiltere'de Liberal Partinin yükselişi, Çarı bu teklifte bulunmaya cesaretlendirmiştir. Fakat Rusya, İngiltere'den olumlu bir cevap alamayınca Prens Sergeyeviç Mençikof'u olağanüstü elçi sıfatıyla İstanbul'a göndermiştir. Yedi maddeden oluşan notada Ortodoks Hristiyanlarının hamiliğinin ve Kudüs'teki kutsal yerlerin idaresinin Rusya'ya verilmesine dair istekler vardı.¹¹⁶

İkinci bir nota gelmeden ve hâlihazırdaki notaya cevap verilmeden önce Sultan Abdülmecid, İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford de Redcliffe'i huzuruna çağırarak ve Rusya'yla herhangi bir savaş halinde İngiltere'nin ne yapacağını sormuştur. Sultan, savaş için İngilizlerin hazır olduklarının cevabını alınca, gelecek yardımdan emin olmuştur. Viyana sefirinden de Avusturya'nın savaş durumunda Osmanlı'dan yana

¹¹⁵ Dura, C , Altınparmak, A . a.g.e. , 17-30.

¹¹⁶ Özgür Yıldız, Canan Karaçağıl, “ Kırım Savaşı Üzerinde Bir Değerlendirme (1853-1856)

International Journal of Social Science, sy 5 (Şubat 2012), s. 276.

olumlu bir tavır alacağına dair sinyaller gelmiştir. Rusların teşebbüsleri sadece Osmanlı Devleti'nin aleyhine olmamıştır. 1853 yılında General Gorçakof'un Prut Nehri'ni geçmesi ile savaş başlamıştır.¹¹⁷

Savaşın gelişmeleri ve Rus askerlerinin zulümleri, İngiltere kamuoyunu etkilemiş, İngiltere'nin savaşa girmesini kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu savaşta yanında olan müttefiklerinin de etkisiyle Rusya, 1857 yılında Paris Antlaşması'nı imzalayarak sıcak sulara inme teşebbüsüne bir ara vermek zorunda kalmıştır. İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetiyle birlikte kendi siyasi ve ticari çıkarlarını da korumuştur.

Kırım Savaşı, uluslararası ilişkilerde Viyana Konferansı'ndan sonraki dönemden beri süregelen dengeyi bozmuştur. Herkes kendi müttefikini seçmiş bir duruma gelmiştir. Paris Konferansı'nda da görüldüğü gibi tartışılan konular genellikle Osmanlı Devleti ile ilgili hususlarda olmuştur. Osmanlı Devleti'nde reformlar, Boğazlar meselesi ve vassal eyaletlerin durumu buna örnektir. Paris Konferansı'nın bir diğer önemli özelliği ise Osmanlı Devleti'nin, Avrupa uyumuna dâhil edilmesi ve beş büyük gücün onun varlığını korumaya dair vermiş oldukları garantidir.¹¹⁸

Paris Konferansı ile Osmanlı Devleti, Avrupa Uyumu'na dâhil olmakla beraber artık Rusya'ya karşı da tek başına değildir. Aslında İngiltere ve Fransa için de aynı şey geçerli olmuştur; çünkü Rusya'ya karşı da bir denge kurulmuştur. Islahat Fermanı'nın uluslararası bir antlaşmada yer almasıyla beraber yabancı güçlerin, devletin iç işlerine karışmasının yolu da açılmıştır.¹¹⁹ İngiltere tarafı bu antlaşmadan pek memnun kalmamıştır. Lord Derby'nin '*Klarendon'un Paris'teki küçük düşürücü teslimiyeti*'¹²⁰ şeklinde ifadesini İngiltere tarafında ne tür duyguların yaşandığını göstermektedir. Bu 'aşağılık' duygusu, aslında elde bir garantinin olmaması ve her devletin kendi

¹¹⁷ Soy, **a.g.m.**, s. 159.

¹¹⁸ Radušić, **a.g.e.**, s. 25.

¹¹⁹ Nuri Yurdusev, Esin Yurdusev "Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara, s. 137-147

¹²⁰ Richard Cobden ve Simon Morgan '**Humiliating Clarendon Capitulation of Paris**', The Letters of Richard Cobden, Oxford, OUP 2007. s. 1854-1859.

çıkarlarını korumak için başka bir devletle anlaşma yapmak zorunda kalmasının yarattığı belirsizlik durumundan kaynaklanmaktadır.¹²¹

Paris Antlaşması'nın ardından Osmanlı-İngiltere yakınlaşması sorunsuz bir şekilde ilerlememiştir. Parlamenter devlet yapısı olan İngiltere'nin, dış işlerini yürütürken yerli siyasi faktörlerin görüşlerine de duyarlı olması gerekmektedir. Parlamantonun, Kraliyet müessesesinin, basın, kamuoyunun ve Doğu Akdeniz bölgesinde ticari ve mali çıkarları olan kişi ve şirketlerin görüşleri devletin siyasi kararlarını etkilemiştir. Bundan dolayı, yani Avrupa huzuru olmazsa, ticari istikrar olmayacağı görüşü nedeniyle, İngiltere'nin siyasetinde küçük değişimler olmuştur. Hatta bazı tarihçiler, Rusların Hristiyan halklarının üzerindeki etkisini görmezden gelerek İngiltere'nin, Akdeniz'deki çıkarlarını 'Avrupa hastası' olan bir devleti hayatta tutarak korumaya çalıştığını belirtmişlerdir.¹²²

İngiltere'de, Liberal ve Muhafazakâr Partilerin arasındaki ihtilaflar devletin dış siyasetini de etkilemiştir. Fakat 19. yüzyılın başından beri, Muhafazakâr Parti'nin siyaseti üzerinden bir politika yürütülmüştür. Bu siyasette, Rusya'ya karşı düşmanlık her şeyden daha önceliklidir. Fakat Liberal Parti, aynı görüşe sahip değildir. Onlara göre Müslüman Osmanlı Devleti'ne destek olmak yerine, ezilmiş Hıristiyan halklarına destek olmak gerekmektedir. Liberal Partinin başkanı William E. Gladstone, bu siyaseti temsil etmekle beraber ara sıra danışman rolünde de olmuştur. Osmanlı Devleti ile olan ilişkiye ölüm kalım mücadelesi olarak bakmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Muhafazakâr Parti içerisinden de muhalif sesler çıkmaya başlamıştır. Bu kişiler, Kırım Savaşı siyasetinin yanlış olduğu düşüncesindedirler.¹²³

¹²¹Sir Adolphus William Ward, George Peabody Gooch, **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Greenwood Press, California, 1971, s. 391.

¹²²Allan Cunningham, **Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays** Psychology Press, 1993, s. 72- 74

¹²³Radušić, **a.g.e.** , s. 37.

'*The Most English Minister*' olarak bilinen Palmerston, en kritik yıllarda farklı bakanlıklarda bakan olmuştur.¹²⁴ Kırım Savaşı sırasında olduğu gibi savaş sonrasında da dışişlerini kendisi yürütmüştür. Palmerston hayattayken, Doğu Sorunu konusu İngiltere açısından net olmuştur. Fakat vefatından sonra (1865) yerine Gladstone geçmiştir. 1868 seçim sonuçlarının yarattığı gerginlik iki muhalefet partisini açık bir şekilde karşı karşıya getirmiştir. İngiliz literatürünün deyişiyle '*The age of Gladstone and Disraeli*' dönemi başlamıştır.¹²⁵

Liberal Parti, 1868 seçimlerinde yenilgiye uğradıktan sonra yeni fırsatları beklemiştir. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında dış borçlarının faizlerini ödeyemeyecek bir hale gelmiştir. 6 Ekim 1875 tarihinde borsanın tenzil-i kararı, yani borçların faizlerinin ödenmeyeceğinin ilanı, Fransa ve İngiltere yatırımcılarını rahatsız etmiştir. Bu durum hem Liberal Parti'nin Başkanı Gladstone tarafından hem de Rusya tarafından kullanılmıştır.

Bu kararların ardından, Hersek İsyanı patlak vermiş ve Avusturya'nın etkileriyle de iç ayaklanan uluslararası bir hal almıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı oluşmuş bulunan uluslararası tavır ortamı da buna müsait bir zemin hazırlamıştır. Hersek İsyanında yaşanan gelişmeler diplomasi yazışmalarına da dökülmüş ve Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Gyula Andrassy tarafından kaleme alınan ve kendi adıyla şöhret olan "Andrassy Notası" 30 Aralık 1875 yılında Sultan'a gönderilmiştir. Sultan ise verdiği cevapta, gerekli ıslahat çalışmalarının yapılacağını taahhüt etmiştir.¹²⁶

Diplomasi çabalarına rağmen sınır bölgelerinde isyanlar sona ermemiştir. İsyanın gerekçelerinden ziyade yabancı devletlerin olayları kışkırtmaları daha etkili olmuştur. Bu kışkırtmalarda Rusya'nın, Panslavizm siyaseti önemli bir rol oynamıştır. 2 Mayıs 1876 tarihinde Bulgar Ayaklanması ile beraber Rusya ve Osmanlı Devleti

¹²⁴ Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlık dönemleri şöyledir: Dışişleri Bakanı 1830-1834, 1835-1841, 1846-1851; İçişleri Bakanı 1852-1855; Başbakan 1855- 1858, 1859-1865. naklen, Soy, **a.g.m.** , s. 143.

¹²⁵ Raduŝić, **a.g.e.** , s. 41.

¹²⁶ Bu gelişmelerin üzerinde İngiltere'nin rolü ve yarattığı tepki üçüncü bölümde konsolos raporları üzerinden incelenecektir.

açık bir şekilde karşı karşıya gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin, Bulgar Ayaklanması'na gösterdiği tepki Avrupa ülkelerinde Türklerin, Bulgarları katlettiklerine dair iddiaları oluşturmuş ve bu durum da Avrupa ülkelerinin kamuoylarını çok etkilemiştir.

Bu kara propagandanın merkezi İngiltere'de Liberal Parti olmuştur. Liberal Parti Evanjelik Birliği'nde, Türkleri barbar, medeniyete karşı, vahşi insanlar olarak tanıtmıştır. Türklerin, Avrupa topraklarından çıkarılması fikri, 19. yüzyılda yaygın bir düşünce idi. Fakat Doğu Sorunu yıllarında ve Bulgar Ayaklanması sırasında bu hisler daha açık bir hale gelmiştir. Gladstone'in sık sık kullandığı tabir olan 'bag and baggages'¹²⁷ bunu en iyi şekilde göstermektedir.¹²⁸

İngiltere'nin, Kırım Savaşı sırasında Türklere olan sempatisi ortadan kalkmış hatta bunun yerini düşmanlık duygusu almıştır. Dışişleri siyaseti yürütülürken kamuoyu ve basından etkilenmiştir. Böylece Muhafazakâr Partisi, iç ve dış baskı altında kalmış ve Osmanlı Devleti'ni koruma siyasetini devam ettirmemiştir. Ruslarla savaş halinde, İngiltere'nin Osmanlı'ya destek olmayacağına dair bazı konsoloslar açık ifadelerde bulunmuşlardır. Londra'da görevli bulunan Osmanlı elçisi Musurus Paşa'nın raporlarında da aynı kanaat gözlenmektedir.¹²⁹

İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyasetin değiştiğine dair en belirgin gösterge İstanbul Konferansı'na Lord Salisbury'in gönderilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin parçalanması yanlısı olan ve bu düşmanlığını saklamayan Salisbury, Osmanlı Devleti'ne layiha vermiştir. Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlığın verilmesi ve Bulgaristan'a da özerklik tanınmasını istemiştir. Aksi takdirde Rusya'nın

¹²⁷ "Türklere şimdi tek mümkün yolda suistimallerini götürmelerine izin verin. Onların zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşları ve yüzbaşları, kaymakamları ve paşaları, herbiri pılıpırtıyı (bag and baggege) toplayarak, harap ettikleri ve kirlettikleri eyaletten ümit ederim ki defolacaktır." William Ewart Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (1876), naklen Aydın, **a.g.e.**, s. 172

¹²⁸ Edin Raduşić "**Bosnian Horrors**" kitabında aslında İngiltere kamuoyunda sadece Bulgar meselesinin değil, Bosna'da Hristiyanları kazığa oturtma iddiaları da çok yaygın olmuştur. Daha fazla bkz. Edin Raduşić, **Bosnian horrors**, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju, 2019.

¹²⁹ Nurdan Şafak, "**Bir Tanzimat Diplomati Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)**" Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2006.

Osmanlı'ya yapacağı bir savaş ilanında İngiltere'nin, Osmanlı'ya herhangi bir desteğinin olmayacağını belirtmiştir.¹³⁰

Salisbury'in bu tavırlarından dolayı Rusya cesaretlenmiş ve savaş ile ilgili açık bir garanti almıştır. Mart 1877 tarihinde Londra Protokolü ilan edilmiştir. Osmanlı aleyhine olan bu protokolde, Hıristiyan halklarının durumlarını düzeltmek için kendilerinin bazı tedbirler alabileceklerine dair bir tehdit söz konusu olmuştur. Fakat İstanbul Konferansı'nda da aynı maddeler olduğu için Osmanlı Devleti tarafından bu protokol reddedilmiştir. Londra Protokolü, İngiltere'nin Osmanlı'ya yüz çevirdiği anlamına gelmektedir.¹³¹

1877 yılının Nisan ayında Sultan, İstanbul Konferansı ve Londra Protokolü maddelerini reddetmiştir.¹³² Bu retleri bekleyen Rusya, hemen Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby ve Rusya'nın Dışişleri Bakanı Groçakov arasında gerçekleşen yazışmalarda, Lord Derby "İngiltere'nin tarafsız kalarak Osmanlı lehine savaşa girmeyeceğini, fakat Süveyş Kanalı'nın saldırılardan uzak tutulmasını ve savaş neticesinde de Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın işgal edilmemesini" istemiştir.¹³³

Osmanlı-Rus Savaşı ardından İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı resmi olarak karşıt bir siyaset izlemeye başlamıştır. Kıbrıs'ın işgali ve aynı zamanda Gladstone'nun da iktidara gelmesi ile diplomasi ilişkilerinde Osmanlı Devletine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu çalışma, 1878 yılında gerçekleşen Berlin Konferansı ve Bosna'nın, Avusturya tarafından işgali ile sınırlandırılmıştır. O yüzden çalışmamızda Osmanlı-İngiltere ilişkilerinin üçüncü döneminden bahsedilmeyecektir. Ayrıca Doğru Sorunu yıllarında İngiltere siyasetinin değişim süreci, Bosna'daki İngiliz konsolosunun raporları üzerinden dördüncü bölümünde detaylı ve farklı bir açıdan incelenecektir.

¹³⁰ Layiha için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Plâni", **Ankara Üniversitesi, Dil – Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 2, sy 5 (1944), s. 773-782.

¹³¹ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994, s. 498.

¹³² Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 2016).

¹³³ British Documents on Foreign Affairs, Volume: 3, s.262 naklen Karaca, **a.g.e.**, s. 22.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BOSNA EYALETİ'NDEKİ İNGİLTERE KONSOLOSLUĞU

Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı-İngiltere ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Paris Antlaşması'nda yer alan Islahat Fermanı, yabancı güçlerin Osmanlı Devleti'ndeki reform uygulamaları ile yakından ilgilenmeye başlamalarına açık bir kapı bırakmıştır. Tüm büyük devletler, reformların kendi çıkarları doğrultusunda uygulanmasını talep etmekteydiler. Tarih boyunca Osmanlı Devleti'ne karşı olan büyük güçlerin, birden Osmanlı Devleti'nin iç işlerinin düzeltilmesi için uğraştığına inanmak güç bir durumdur. Aynı şekilde İngiltere'nin, Osmanlı toprak bütünlüğü ve Sultanın hükümranlığı gibi konular üzerinde durması, aslında Hindistan'a giden ve Osmanlı topraklarından geçen sömürge yollarını emniyette tutma çabasından başka bir şey değildir.¹³⁴

İngiltere'ye göre, ticaret yollarının emniyette olması ve kendi çıkarlarının korunması, Osmanlı Devleti'nde reformların uygulanmasıyla garanti altında olacaktır. Bu sebepten dolayı İngiltere, Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin, Avrupa sınırındaki serhat eyaletleriyle ilgilenmeye başlamıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Avrupa bölgesi topraklarında 10 konsolos ve 16 konsolos vekili varken bütün Habsburg Monarşisi içerisinde ise sadece 4 konsolos ve bir konsolos vekili bulunmaktaydı. Hatta Habsburg Devleti'nde olan konsoloslar bile başta Bosna Eyaleti olmak üzere Osmanlı'nın sınırlardaki eyaletlerinin durumunu takip etmek üzere görevlendirilmişlerdir.¹³⁵

¹³⁴ Zekeriya Işık, "19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 4, sy 2 (28 Mart 2014), s. 45-61.

¹³⁵ Edin Raduşić, **Bosna i Hercegovina u Britanskoj Politici od 1857. do 1878. Godine**, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013, s. 58.

İngiltere, Bosna hakkındaki malumatları bölgede konsolosluk kurmadan önce sınır devletlerdeki konsoloslar aracılığıyla almaktadır. Bölgeden, Bosna'ya dair en eski İngiliz raporu, 1838 yılına ait Belgrad İngiliz Konsolosluk raporudur. Bu raporda konsolos, Bosna'da çıkan isyan hakkında İstanbul'daki İngiliz Elçisine bilgi vermektedir.¹³⁶

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Bosna'ya ilk İngiliz Konsolosu, Ocak 1853 tarihinde atanmıştır. İngiliz tebaasının işleri ile ilgilenmek için Şam, Tunus ve İzmir'de olduğu gibi Bosna Eyaleti'nde de 09 Ocak 1853 tarihli emir ile bir konsolos vekili tayin edilmiştir.¹³⁷ Bu emir doğrultusunda Bosna Valisi Hurşid Paşa'ya tahrirat gönderilmiştir.¹³⁸ Bu konu ile ilgili ilginç husus ise, Mr. Eskin ve ondan sonra gelen Alison gibi diplomatların kendilerini seyyah olarak tanıtmış olmalarıdır. Ayrıca Avusturya Başkonsolosuna göre, gelen İngilizlerin biyografik bilgileri, valilerle ve devlet adamlarıyla uzun mülakatları, İngiltere'nin Bosna'ya ilgisinin açık işaretleridir. Bundan dolayı Mr. Eskin resmi bir konsolos olmamıştır, sadece bilgi toplamak amacıyla gönderilen bir İngiliz seyyah'tır.¹³⁹ Dönemin İngiliz Büyükelçisi Canning'in, Âli Paşa ile görüşme konuları arasında Bosna'daki olayların da önemli bir yer teşkil ettiği görülür.¹⁴⁰

Bosna'ya gönderilen belgelere göre, 1854 yılında Eflak'taki İngiliz konsolosunun Bosna'yı gezeceği bildirilerek, kendisine kolaylık göstermesi için

¹³⁶ BOA. , **HR.SYS.** , 1915/16, 09 Zilkade 1253/04 Şubat 1838, Belgrad'tak İngiliz Konsolosu, Bosna ile ilgili diğer konuları ele almaktadır. Mesela 1847 yılına ait bir raporda ashab-ı timar ve zeamet hakkında yazmıştır. BOA. , **HR.TO.** , 7211/21, 16 Muharrem 1264/24 Aralık 1847. Bosna ile ilgili diğer ilginç bir husus ise Nemçe (Avusturya) gazetelerinde çıkan Bosna'ya dair fıkraları bir diğer raporunda anlatmaktadır. BOA. , **HR.TO.** , 215/36, 27 Rebiulahir 1267/01 Mart 1851.

¹³⁷ BOA. , **LHR.** , 93/4574, 25 Rebiulevvel 1269/06 Ocak 1853.

¹³⁸ BOA. , **A.DVN.MHM.** , 10/13, 10 Rebiulahir 1269/21 Ocak 1853.

¹³⁹ Diğer örnek ise Yenipazar'daki İngiltere konsolos vekilinin uygunsuz hareketlerinden dolayı azline dair Bosna Valisi Vecihi Paşa'dan gelen kaime bulunmaktadır. BOA. , **HAT.** , 1179 / 4657810/13, 21 Şaban 1254/9 Kasım 1838.

¹⁴⁰ BOA. , **İ.DUİT.** , 149/59, 27 Cemazeyilevvel 1267/30 Mart 1851, ve 149/61, 22 Cemazeyilahir 1267/24 Nisan 1851.

Bosna Valisi Mehmed Hurşid Paşa'ya tahrirat gönderilmiştir.¹⁴¹ Aynı tarihli bir diğer belgede ise Fransa ve İngiltere sefaret tercümanlarının, Hersek bölgesini gezecekleri ve Vali Mustafa Paşa'dan onların emniyeti ile ilgilenmesi istenmektedir.¹⁴² Söz konusu yazışma ve emirlerden anlaşıldığı üzere Bosna'da o tarihteki Eflak'taki İngiliz Konsolosu *Phillip Sarell*'dir.¹⁴³ 12 Eylül 1856 yılına ait bir telgrafta İngiltere Dışişleri bakanı Earl Clarendon, Tahran'daki İngiltere konsolosu olan Henry Churchill'e (1828-1886)¹⁴⁴, Bosna Eyaletine konsolos olarak tayin edildiğini haber vermektedir.¹⁴⁵ Aynı telgrafta İstanbul'daki Büyükelçiyle bir an önce görüşüp ilk talimatı ondan alması da istenmektedir.¹⁴⁶ Churchill, Bosna'ya geldiğinde Avusturya ve Rusya Konsoloslugu zaten bölgededir. Kendisinden bu konsoloslar ve Vali ile irtibatta bulunması istenmiştir. Eyalet başkenti olan Saraybosna'da ikamet yeri olarak belirlenmiştir. Aynı telgrafta, Kars'ta bulunan James Zohrab (1830-1891)¹⁴⁷ ile de irtibat kurması ve onu konsolos vekili olarak tayin etmesi istenmiştir. Zohrab'a talimat verdiğine göre ondan bir üst makamda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

¹⁴¹ BOA. , **HR.SYS.** , 2931/49. 22 Cemazeyilahir 1270/22 Mart 1854.

¹⁴² BOA. , **HR.MKT.** , 78/100. 22 Ramazan 1270/5 Haziran 1854.

¹⁴³ İngiltere'nin Konsoloslarını tanıtan The Foreign Office List isimli kitapçığı göre, (Harrison, 1865). Sarell'in Bosna'ya Ömer Paşa'nın kumanda merkezine gönderildiği bilgisi mevcuttur. Buna göre Sarell, Bosna'daki görevi bittikten sonra terfi ettirilmiştir. Sarell, 1868 yılında İstanbul'da boğularak vefat ettiği bilgisi de vardır.

¹⁴⁴ <https://www.geni.com/people/Henry-Adrian-Churchill/6000000010391714789> (erişim 16 Aralık 2020).

¹⁴⁵ Radušić, **a.g.e.** , s. 59.

¹⁴⁶ Kendisine Maaş olarak 500 İngiliz Sterlinin yanısıra bazı masrafları da devlet hazinesinden ödenecektir. Bu yüksek miktarın nedeni ise konsolosun siyasi görevine odaklanması, ev ticareti ile uğraşmaması içindir. Radušić. **a.g.e.** , s. 59.

¹⁴⁷ <http://www.zorabfamily.co.za/jamesenz.html> erişim 16 Aralık 2020.

¹⁴⁸ Konsolos Vekilinin maaşı 200 İngiliz Sterlini olup, kendisine ticaret ile meşgul olması için izin verilmiştir. Radušić, **a.g.e.** , s. 60.

İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'nin, Bâb-ı Âlî'yle görüşerek yeni konsolos ve konsolos vekili için berat işlemlerini halletmesi gerekmekteydi.¹⁴⁹ Verilen beratta Churchill'e, Bosna'da Osmanlı-İngiltere arasında var olan antlaşmalar üzerinden konsolos olması ve bölgede İngiltere vatandaşlarının ticaret ve diğer işleriyle ilgilenmesi için izin verilmiştir.¹⁵⁰ Aylardır süren bu işlemler sonraki yıl yürürlüğe girmiştir. Bu sebeple, Konsolosların faaliyetleri ancak 1857 yılında görülmeye başlanmıştır.

Deniz yoluyla seyahat eden Churchill ve Zohrab, Dubrovnik'te iki günlük ara vermişlerdir. Churchill, Dubrovnik'te Dalmaçya ve Bosna arasında ne tür bir ticaretin gerçekleştiğini öğrenmek istemiştir. Bu da konsolosluk görevinde yaptığı ilk iş olarak kayıtlara geçmiştir. Dubrovnik'ten sonraki ikinci durak Mostar olmuş, burada ise Hersek Mutasarrıfı İshak Paşa ile görüşmüştür. İshak Paşa kendilerini evinde ağırlamıştır.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nde yabancı mukim elçilere teşrifat ikamet edecekleri payitahtta düzenleniyordu. Ancak taşrada da konsolosluklar kurulmaya başlayınca konsolosa teşrifatın atandığı yerde uygulanması uygun görülmüştür.¹⁵² O yüzden İshak Paşa, Saraybosna'daki Vali Mehmed Paşa'ya haber göndermiş ve Paşa da Fransa Konsolosu Wiet (1822-1863) ile beraber hazırlıklara başlamıştır.¹⁵³ Churchill, 24 Şubat tarihinde Saraybosna yakınlarında Ilıca'ya ulaşmış ve kendisini burada Fransa Konsolosu ve Valinin sekreteri başta olmak üzere çok sayıda memurdan ve meraklı halktan oluşmuş bir grup karşılamıştır. Ayrıca, Konsolos için bir de at hazırlanmıştır.

¹⁴⁹ BOA. , **HR.MKT.** , 168/12. 27 Rabiulevvel 1273/ 26 Kasım 1856, ve 'Hersek'e konsolos vekili olarak atanacak İngiliz Konsolosuna emri ali verilmesi: BOA. , **A.AMD.** , 74/21. 29 Zilhicce 1273/20 Ağustos 1857.

¹⁵⁰ Radušić, **a.g.e.** , s. 61.

¹⁵¹ Mostar'da uygun bir hanın bulunmasının zor bir iş olduğu hem İngiliz hem de Osmanlı arşivinde belirtilmiştir. BOA. , **HR.MKT.** , 202/30. 26 Zilhicce 1273/17/ Ağustos 1857.

¹⁵² Güler Yarcı, "Bosna-Hersek'te Ecnebi Konsoloslar ve Avrupalı Diplomatların Zararlı Faaliyetleri", **Prilozi za Orijentalnu Filologiju** 60 (2010), s. 325-59.

¹⁵³ Ağustos 1856'da Bosna'ya geldi. Bkz. Yarcı, **a.g.e.** , s. 352.

Bunların yanı sıra şehrin girişinde Katolik ve Ortodoks cemaatlerinin temsilcileriyle Hıristiyan ve Müslüman halk ile Yahudi milletin başı da bulunmaktadır.¹⁵⁴

Radušić, belgelere dayalı teşrifatı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre, Fransa Konsolosu kendisini evine davet etmiş, yolda bölgenin genel durumunu konuşmuşlardır. Churchill, Vali'ye gittiğinde görev yapmasını sağlayan izni yani Sultan'ın fermanını göstermiştir. Ayrıca diğer vilayet önderleriyle de buluşmuştur ve bu görüştükleri arasında bölgedeki Osmanlı ordu komutanı ve defterdarı olan Avni Paşa da bulunmaktadır. Ertesi günlerde kendisine çok sayıda kişi iade-i ziyarette bulunmuştur.¹⁵⁵ Churchill bu hoş karşılanmayı telgraf aracılığıyla İstanbul'da bulunan Elçi Stratford'a (1786-1880) ve Foreign Office'ye bildirmektedir.¹⁵⁶ Bu haberler, İngiltere Kabinesi'nde büyük bir memnuniyet yaratmıştır.

Churchill'e uygulanan karşılama merasimi, Bosna'da protokollere verilen önemin hangi seviyede olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Osmanlı Devleti'nde teşrifat işleri ile ilgili bir müstakil daire kurulmuş olup, protokol konusunda kurallara uyulması ve hassasiyet gösterilmesi için çok sayıda örnekler bulunmaktadır.¹⁵⁷ Elçilere, konsoloslara ve yabancı devletlerin temsilcilerine verilen imtiyazlar sadece teşrifat protokolü ile sınırlı kalmamaktadır. Kişi ve ikametgâh¹⁵⁸ dokunulmazlığı, yerli hukuka bağlı olmamak ve aynı zamanda kendi teb'aalarının üzerinde yargı haklarının bulunması gibi imtiyazları da vardır. Osmanlı Devleti'nin,

¹⁵⁴ Radušić, **Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine.** s. 63.

¹⁵⁵ Radušić, **a.g.y.**

¹⁵⁶ Stratford siyaseti için bkz. Stanley Lane-Poole, Can Yücel, ve Stratford Canning Stratford de Redcliffe, **Lord Stratford Canning'ın Türkiye anıları** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁵⁷ Ömer Düzbakar, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Gelengi ve Elçi İşlerinin Karşılılaşmasında Bursa'nın Yeri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/6, 2009, s182-94.

¹⁵⁸ BOA. , **HR.MKT.** , 364/96, 7 Şaban 1277/ 28 Şubat 1861. 'Bosna İngiltere Konsolosunun ailesinin kalabalık olması ve münasip bir ikametgah bulunamaması sebebiyle kendisine sabık Bosna muhasebecisinin oturduğu hanenin kiralanması' başlık altında ayrıntılı bir şekilde bu husus ele alınmıştır. Yabancı bir konsolosun ikametgahının ne kadar önemli olduğu bu örnekte görülmektedir.

yabancı devlet temsilcilerine verdiği imtiyazların arasında gümrük muafiyeti de vardır.¹⁵⁹

Churchill'in gelişi ile ortaya çıkan bir diğer husus ise konsolosların rütbeleri hakkında gelişen tartışmalar olmuştur. Bosna'daki Avusturya Konsolosu, başkonsolos rütbesinde olduğu için bir önceliği mevcuttur. Fakat General Atanković (1793-1857), Churchill gelmeden üç hafta önce vefat etmiştir.¹⁶⁰ Bunun üzerinde Vali, "*düvel-i erba'a*¹⁶¹ konsoloslarımızın bir yerde toplanması ve rütbelerinin bilinerek ziyaret usulünün" uygulanması hususunda Dâhiliye Nezareti'ne tahrirat göndermiştir.¹⁶² Cevap olarak ise "konsolosların aynı rütbede olmaları halinde eskilerin yenilerinden kıdemli olacağı, eğer bir general konsolos bulunur ise, bunun diğerlerine rüçhanıyeti"¹⁶³ bildirilmiştir.¹⁶⁴

2.1. BOSNA'DA İNGİLTERE KONSOLOSLARININ GÖREVLERİ

Bosna'daki İngiliz konsoloslarının aldıkları talimatlar, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyaset çerçevesinde olmuştur. Bölge'de barış ve huzurun sağlanması başta olmak üzere, Osmanlı aleyhine faaliyette bulunan konsolosların etkilerinin azaltılması ve reform uygulamalarının takip edilmesi başlıca

¹⁵⁹ Ömer Düzbakar, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçi İşlerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri", S. 189. Ayrıca bkz. Cin, Halil ve Ahmet Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi**, Timaş Yayınevi, İstanbul, 1990, s 457-458.

¹⁶⁰ Churchill'e gelen ziyaretçiler arasından Avusturya Konsolosu Zoretich bu haberi vermektedir ve a.g. raporunda bu husus zikredilmiştir. Radušić, **Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine**. s. 63.

¹⁶¹ Avusturya, Rusya, İngiltere ve Fransa.

¹⁶² BOA. , **HR.MKT.** , 183/39, 29 Recep 1273/ 25 Mart 1857.

¹⁶³ Yarcı, **a.g.e.** , s. 331.

¹⁶⁴ Protokoller ile ilgili diğer bir örnek "Hastalanan Avusturya'nın, Bosna Konsolosu general sıfatını taşıdığı halde askerden sayılmadığından, vefatı durumunda mezara iki zabtiye ile götürülmesinin kafi olduğuna" dair belgelere rastlanılmaktadır. BOA. , **HR.MKT.** , 150/58. 13 Recep 1273/ 10 Mart 1857.

görevlerdendir.¹⁶⁵ İngiliz Konsoloslarının ana hedefi, 1872 yılında Parlamento önünde konuşması için hazırlanan Holmes'un¹⁶⁶ telgraflarında özetlenmiştir. Ona göre, konsolosun en değerli görevi önleyici (preventive) faaliyetlerdir. Farklı milletlere ve dinlere mensup olan halklarda ve yöneticiler ile yönetilenler arasında çatışma tehdidi her zaman vardır.¹⁶⁷ Holmes'a göre, her bölgedeki herhangi bir çatışma Avrupa'ya sürüklenbilir ve İngiltere'nin Avrupa'daki çıkarlarını tehdit edebilirdi.¹⁶⁸

Bosna'da İngiltere konsoloslarının görevleri daha belirli bir biçimde Sarell memorandumunda görülmektedir. 1854 yılında Sarell bilgi toplamak amacıyla bölgeyi ziyaret etmiştir. Bir yıl sonra Bükreş'te görevde olduğu zaman, atanacak konsolosların işlerini kolaylaştırmak amacıyla Bosna ile ilgili kendisinden bir memorandum yazması istenmiştir. Foreign Office bu memorandumu Churchill'e gönderdiğine göre, Sarell'in memorandumunu İngiltere'de resmi bir devlet görüşü olarak kabul görmüştür.¹⁶⁹

Sarell raporunda bölgenin genel durumu, halkı ve idari durumu hakkında bilgiler vermektedir. Memorandumda ayrıca Bosna ve Hersek bölgeleri ayrı ayrı bir şekilde incelenmiştir. Bunların dışında Avusturya konsolosunun yerli halkın gönlünü alma çabaları anlatılarak İngiltere Konsolosunun bu durumu engellemesi istenmektedir. Çünkü bu vaziyet İngiltere siyasetine aykırı bir durum teşkil etmektedir. Reformlarla ilgili olarak da Hıristiyanların mahkemelerde hala şahitliklerinin kabul edilmediği söylenmektedir. Söz konusu bu durumla ilgili bir ferman çıkmasına rağmen Valinin, halkın tepkisinden çekindiği için bu kararı bir türlü yürürlüğe sokmadığı belirtilmektedir.

Sarell raporun sonlarında, İngiltere'nin bölgedeki ticari durumu ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Ona göre Bosna, yeraltı madenleri bakımından zengin bir bölgedir. Sarell anılan bu dönemde bölge ticaretinde Avusturya tüccarlarının

¹⁶⁵ Radušić, **a.g.e.** , s. 64.

¹⁶⁶ Sir William Richard Holmes (1822-1882), anılan dönemde Bosna Vilayeti'nde İngiltere Konsolosu.

¹⁶⁷ Telgraf için bkz. Radušić, **a.g.e.** , s. 65.

¹⁶⁸ Bölge'deki İngiltere siyaseti ve çıkarları ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Desmond Christopher Martin Platt, **The Cinderella Service: British Consuls Since 1825** ,Longman, 1971,133-135

¹⁶⁹ Radušić, **a.g.e.** , s. 65.

hâkimiyeti olmasına rağmen bölge halkının fakirliği ve ticaret risklerinin İngiltere lehine bir fırsat olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁰

Konsolosların görevlerine dair ikinci önemli belgeyi ise konsolosluk kurulduktan sonra Churchill'e gönderilen talimat oluşturmaktadır. Geniş kapsamlı olan bu talimatta konsolosun ikamet yeri, her taraf ile iyi ilişkiler kurması, İngiltere'nin çıkarlarını koruması ve İngiltere tebaaların sorunları ve ticaretleri ile ilgilenilmesi gibi hususlar ele alınmıştır. Konsolosun muhatabı olarak ondan üst mevkide olan İstanbul'daki Büyükelçi belirlenmiştir. Bu talimatlar aynı şekilde konsolos vekili içinde geçerliydi fakat konsolos vekili kendisinden bir üst mevki olarak konsolos ile muhatap olacaktır.¹⁷¹ Üçüncü kaynak ise 1857 yılına ait olup genel olarak İngiltere konsoloslarına yazılmış olan talimata ve 1855 yılında ticaret ile ilgili olan talimata dayalı oluşturulmuştur.¹⁷² Belirli bir şekilde ayrıntılı anlatımlar içeren bu talimatları Bosna'daki konsoloslar büyük ölçüde uygulamışlardır.

Diğer taraftan, İngiltere konsolosluk servisi yukarıdan aşağıya doğru sınıflandırılmıştır. İlk grupta ajanlar ve general konsoloslar, sonraki grupta genel konsoloslar, konsoloslar ve konsolos vekilleri yer almıştır. Elçiler ise konsolosluk sistemine dâhil olmayıp, diğer ülkelerin sarayında bakan rütbesinde bulunmaktadırlar. Konsoloslar amiral, genel majör rütbesi, donanma kaptanı veya ordu komutanı rütbesine eşdeğer rütbede sayılmaktaydılar. Konsolos vekilleri ise ordu kaptanlığı rütbesinde idiler.¹⁷³

Konsoloslar göreve başlamadan önce bir sınavdan geçmektedirler. Ayrıca dışişlerinin nasıl yürütüldüğünü öğrenmek için Foreign Office'te en az üç ay geçirmeleri gerekmiştir. Konsolosların üniforma giymeleri gereken durumlar belirli

¹⁷⁰ Memorandumu daha ayrıntılı bir şekilde incelemek için bkz. FO 195/553, **Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell**, 5. Şubat 1857. aktaran Radušić, **a.g.e.**, s. 65-67.

¹⁷¹ Radušić, **a.g.e.**, s 69.

¹⁷² Daha fazla bilgi için bkz. Great Britain Foreign Office, **General Instructions for Her Majesty's Consular Officers: British Consular Service** ; H. Maj.'s Government, 1893.

¹⁷³ İngiltere konsolosluk servisinin hiyerarşisi için bkz. **John Tilley, The Foreign Office (London ; New York: G.P. Putnam's Sons, 1933)**. s. 72-89. aktaran Radušić s. 70.

bir şekilde izah edilmiştir. ve hatta üniforma giymedikleri zamanda nasıl bir giyimde bulunacakları da belirtilmiştir.¹⁷⁴

Konsolosların bilgi akışı telgraf ve raporlar yoluyla sağlanmaktadır.¹⁷⁵ Bunların yanında her konsolos göreve başladığında kapsamlı bir rapor yazmaktadır. Yıllık raporlarda ise genelde ticari konulara ağırlık verilmiştir. Raporların yazılması ile ilgili bir sistem kurmak amacıyla beş yılda bir genel rapor yazılmaktadır. Konsoloslar bu genel raporlarında, İngiltere'nin siyasi aktörlerine ve kamuoyuna buldukları bölgedeki durumu en iyi şekilde izah etmektedirler.¹⁷⁶

2.1.1. İngiltere Konsolosları

İngiltere, serhat eyaleti olan Bosna'ya Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyaseti çerçevesinde bakmıştır. Diğer bir deyişle, Osmanlı toprak bütünlüğü sağlamak Bosna'yı, Osmanlı toprakları içinde tutmak demektir. Bu görüşten hareketle bölgede konsolosların görevleri belli olmuştur. Bölgeye gönderilen konsolosların uzmanlık alanları Slav kültürü üzerine değil, Osmanlı veya İslam kültürü üzerinde olmuştur.

Bölgeye gönderilen konsoloslar genellikle bir önceki görevlerinde, Müslümanların yaşadığı yerlerde görev yapanlardan seçiliyordu. Mesela William Holmes (1822-1882) ve Edward Freeman (1823-1892), Bosna'ya gelmeden önce diğer Osmanlı eyaletlerinde görev yapmışlardı. Hatta Dubrovnik'te olan İngiltere

¹⁷⁴ İyi seviyede İngilizce, dönemin diplomasi dili olan Fransızca ve gidilecek bölgenin dillerinin yanı sıra İngiltere denizcilik ve ticaret kanunlarını da bilmesi gerekmektedir. Zara Steiner, **The Foreign Office and foreign policy, 1898-1914 (London: Cambridge U.P, 1969)**, s. 16-17 Ayrıca bu konuda bkz. D. C. M. Platt, "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914", **The Economic History Review** 15, sy 3 (1963) s. 494-512, ve Gordon L. Iseminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", **Middle East Journal** 22, sy 3 (1968), s. 297-316.

¹⁷⁵ Raporların sayıları belli iken, telgraf sayıları belli değildir, durumlara göre yazılmıştır. Bkz. Radušić, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁷⁶ Raporların ilgilendiği konular ileride daha ayrıntılı bir şekilde gösterilmektedir.

Konsolosu Andrew Paton ve halefi olan Taylor, Dubrovnik'ten önce Mısır, Suriye (Paton), Diyarbakır ve Erzurum (Taylor) bölgelerinde görevlerde bulunmuşlardı. Rijeka ve Trst şehirlerinde ise görevlendirilenlerin bölgeyi bilenlerden olduğu görülmektedir çünkü onlar Dalmaçya'daki ticari yolları takip etmekle görevliydi. Dubrovnik'te ise başta Hersek olmak üzere sınır bölgelerindeki durumlar takip edilmiştir.¹⁷⁷

Konsolosluğun kuruluşundan beri konsolosluk görevi yapanlar;

1. Henry Adrian Churchill (1856-1858),
2. Edward St. John Neale (1858-1860) ve
3. William Richard Holmes (1860-1877) olmuştur.

Konsolosun, Bosna'da olmadığı zamanlarda mevkiinin boş kalmaması gerekiyordu.¹⁷⁸ Buna göre, İngiltere'nin Saraybosna konsolosu yerinde olmadığı zamanlarda, kendisinin yerine görev yapan diğer görevliler ise tarihlere göre şu şekildedir : Bunlar tarihlere göre şu kişilerdir : Henry M. Jones (19 Ekim 1858-29 Mart 1859), James Zohrab (29 Ocak-Ağustos 1860 ve 29 Mayıs-7 Ekim 1861) ve Edward Freeman (yedi kere, bazen daha uzun bazen daha kısa olmak üzere 1863, 1869, 1872, 27 Ekim 1874-25 Mart 1875, 19 Ağustos 1875-8 Haziran 1876, 26 Ekim 1876-21 Şubat 1877, 3 Haziran 1877-28 Mart 1879).¹⁷⁹

Henry Adrian C. B. Churchill'in kariyeri Osmanlı-İran sınırlarında başlamıştır. Kırım Savaşı sırasında Kars cephesinde gösterdiği performanstan dolayı kendisine “üçüncü mecidiye nişanı” verilmiştir. 5 Eylül 1856 yılında Bosna konsolosluğuna atanmış ancak burada uzun bir süre kalmadan 1858 yılında Moldova'ya genel konsolos rütbesiyle daha sonrada Suriye Eyaletine atanmıştır. Bosnada iken yaptığı en önemli görev, 10-16 Nisan 1857 yılında Karadağ sınırlarının tespiti amacıyla kurulan büyük

¹⁷⁷ Radušić, **a.g.e.** , s. 74.

¹⁷⁸ FO 881/ 606 Office, **General Instructions for Her Majesty's Consular Officers.**

¹⁷⁹ Radušić, **a.g.e.** , s. 75.

güçler komisyonunda İngiltere temsilcisi olarak yer almasıdır. Churchill'in, Osmanlıcası konuşma ve yazma bakımından iyi bir seviyedeydi

*Edward St. John Neale*¹⁸⁰ 1837 yılında Belgrad'taki İngiltere konsolosuna yardımcı olarak göreve başlamıştır, Bosna'ya ise 29 Eylül 1858'de atanmasına rağmen kendisine 14 Şubat 1859 haber geldiğini belirtmiştir. Bosna'dan ilk raporunu 12 Nisan 1859'da göndermiş ve 1859 yılı Ocak ayına kadar görevde kalmıştır. Neale, 1859 yılında Çin'e atanmış ve yerine konsolos vekili olan Zohrab gelmiştir.

Sir William Richard Holmes,¹⁸¹ konsolosluk görevine 1841 yılında başlamıştır. Erzurum, Samsun, Batum ve Diyarbakır'da görev yapmıştır. 12 Ocak 1860 yılında Bosna'ya atanmıştır. 17 yıl süren görevi 1 Haziran 1877 yılında sonlandırılmıştır. Bosna'da bulunduğu bu süreçteki en önemli faaliyetleri olarak 1861 yılında Hersek'te yapılan Barış Komisyonuna katılması ve 1877 yılındaki İstanbul Konferansı'na katılmış olması ifade edilebilir.¹⁸²

Konsolos vekaleti, Hersek bölgesindeki Mostar şehrinde kurulmuş ve ilk konsolos vekili de *James Zohrab* olmuştur. Zohrab konsolosluk görevine Orta Asya'da 1854 yılında başlamıştır. Kırım Savaşı'nda Kars cephesinde bulunmuştur. 7 Şubat 1856 yılında kendisine "dördüncü mecidiye nişanı" verilmiştir. Mostar'a konsolos vekili olarak 10 Eylül 1856 yılında atanmış ve görevde 14 Mayıs 1864 yılına kadar kalmıştır. Zohrab ara sıra konsolos Bosna'da olmadığı zamanlarda 'geçici konsolos' olarak da görevde bulunmuştur.¹⁸³

Hersek'teki olaylar tekrar alevlendiği zaman İngiltere, Mostar'a konsolos vekili atamayı uygun görmüştür. Bu görev için 11 Mayıs 1876 yılında, yıllardır Saraybosna Konsolosluğu'nda çalışan *Edward Bothamley Freeman*¹⁸⁴ seçilmiştir.

¹⁸⁰ BOA., **A.DVN.DVE.** , 24/24. 5 Cemazeyilevvel 1275/11 Aralık 1858. Churchill başka bir yere atandığı için İstanbul Sefareti, Nael için berat istemiştir.

¹⁸¹Nael başka bir yere atandığı için yerine, Diyarbakır Konsolosu Holmes'un Bosna'ya gelmesi ile ilgili BOA. , **A.DVE.** , 24/55. 18 Ramazan 1275/ 22 Nisan 1859.

¹⁸² Radušić, **a.g.e.** , s. 76-77.

¹⁸³ BOA. **I. HR.** , 138/7134 25/11/1856.

¹⁸⁴ Freeman'in, Mostar Konsolos Vekili tayin edildiğine dair irade-i seniye: BOA. , **İ.HR.** , 270/16277, 12/06/1876.

Kendisi görevde 3 Haziran 1877 yılına kadar kalacaktı. Freeman ile ilgili ilginç bir husus ise Türkçe ve Boşnakça'ya hakim olduğu için diğer konsoloslar gibi dragomana ihtiyac duyulmamış olmasıydı.¹⁸⁵

Hersek İsyanı, Bosna serhat (Krajina) bölgesine yayıldıktan sonra İngiltere doğru bilgileri toplamak için bölgeye bir konsolos vekili daha atamıştır. 4 Temmuz 1877'de *Harry Cooper*¹⁸⁶ Bosna'ya atanmış ve o zamanda geçici konsolos olarak bulunan Freeman'dan, Cooper'in uygun bir yere gönderilmesi istenmiştir. Böylelikle Freeman onu Banaluka'ya göndermiştir ve talimat vermiştir Cooper için Raduşić 'gezgin konsolos' sıfatını kullanmaktadır. Yerini sık sık değiştiren konsolosun Osmanlı kaynaklarında Banaluka'da görevde olduğu görülmektedir.¹⁸⁷

İngiltere konsolosluklarının maiyetine güvenilir kişilerin memur olarak seçildiğini görülür. Saraybosna'da Siri Efendi'nin (Sirry)¹⁸⁸ dragoman olarak çalıştığı görülmektedir. Aynı şekilde Mostar'da da Macar mülteci olan Aleksandar Đurković (Gyurkovich) konsolos vekaletinde dragoman olarak çalışmıştır.¹⁸⁹ Konsolosların

¹⁸⁵ 1877 yılında çok sayıda raporlar gönderilmiştir. Bunlardan en önemlisi, Lordlar Kamarası'nda Bosna konusunu tartışmak üzere kullanılan rapordur. BOA. , **HR. SYS3.** , 256/21, 23 Muharrem 1294/ 07 Şubat 1877.

¹⁸⁶ BOA. , **I.HR.** , 274/16685. 27 Şaban 1294/6 Eylül 1877.

¹⁸⁷ Örneğin, BOA. , **DH.MKT.** , 1319/19, 16 Ramazan 1294/24 Eylül 1877. Banaluka Mutasarrıfı Salih Paşa, Cooper aleyhine şikâyet etmiştir.

¹⁸⁸ 'Hokand muhacirlerinden' ve Mektebi Rüştîye muîdi olarak çalışmıştır. Rüştîye'den tayini için bkz. BOA. , **A.MKT.MHM.** , 72/4, 20 Şevval 1271/5 Temmuz 1855.

¹⁸⁹ Osmanlı tebaasından, yabancı konsoloslar tarafından konsolos vekili olarak görevlendirilenler olmuştur. Bu husus ise Bosna Valisi Kamil Paşa'yı rahatsız etmiştir. Çünkü ona göre bu konsoloslar devletin aleyhine yazmaktadır. BOA. , **C.HR.** , 163/8150, 19 Cemazeyilahir 1260/ 6 Temmuz 1844 Yerli ahalden olup yabancı devletlerin himayesinde ya da temsilcisi olan kişiler bazı uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardır. Özellikle Bosna gibi farklı milletler ve dinlerin bir arada yaşadığı yerlerde, aynı aile mensuplarının farklı iki devlet sınırı içerisinde yaşadığı görülebilmektedir. Kamil Paşa'nın, şikayeti İngiliz himayesine giren Karadağlı 'Dasoviç' olayı ile ilişkilendirilebilir. Dasoviç, Yenipazar'daki konsolos vekaleti görevinden azl edildikten sonra Belgrad'taki ailesine gitmek istemiş, fakat sınır bölgesinde uygunsuz hareketlerinden dolayı Bosna'da hapsedilmiştir. İngiltere Sefareti'nin onun için Bâb-ı Âlî'den iltimas talep ettiği görülmektedir. BOA. , **C.HR.** 91/4517, 17 Rabiulevvel 1258/17 Nisan 1842.

maiyetinde genellikle dragoman veya tercüman görevinde çalıştıran Bosnalı gayrimüslim reayadan slavların bulunduğu görülmektedir. Bazı kritik dönemlerde bunların bazılarının Osmanlı Devleti'nin aleyhinde davrandıkları vakıadır.

2.2. KONSOLOSLARIN RAPORLARI

Osmanlı toprak bütünlüğünün sağlanmasını kendi ticari çıkarlarına uygun gören İngiltere, bu siyasetini diplomasi yoluyla yürütmeyi seçmiştir. Diplomasi yoluyla özellikle de İstanbul'da bulunan elçisi yoluyla, Osmanlı Devleti üzerinde zaman zaman baskı yapmıştır.¹⁹⁰ Kraliçe başta olmak üzere Foreign Office, İstanbul'daki Büyükelçi ve sahada bulunan konsoloslar vasıtasıyla reformların uygulanmasını takipte olmuşlardır.¹⁹¹

Osmanlı Devleti'nin durumu 19. yüzyılın ortalarında iyi sayılmaktadır, toprak bütünlüğü için Paris Konferansı'nda garanti alındıktan sonra dış tehlikeler azalmış ve reformlar konusunda ilerleme kaydedilmiştir. İngiltere'ye göre reformlar için ortam müsaittir, gerek konsoloslara verilen talimatta ve gerekse de konsolosların yazdıkları raporlarda reformların uygulanmasında oluşan engelleri kaldırmak için öneriler söz konusudur. Konsoloslara verilen talimatlar üç konu çerçevesinde oluşmuştur. Buna göre konsolosların temel vazifeleri, bölgede reformları uygulamak için gerekli olanasayışı sağlamak, diğer konsolosların faaliyetlerini takip etmek ve reformların uygulanması için yapılması gereken önerileri sunmaktır.¹⁹²

¹⁹⁰ Osmanlı Devleti'nin reform konusunda hatta Hatt-ı Hümayunu çıkarmasında olan İngiltere etkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Radušić, **a.g.e.** , 196. dipnot.

¹⁹¹ Radušić, **a.g.e.** , s. 98.

¹⁹² Radušić, **a.g.e.** , s. 109.

2.2.1. Konsolosların Raporlarında Bosna İsyanı (1857-1859) ve Karadağ Meselesi (1858-1862)

İlk konsolos atandığı zamanlarda yazılan raporlarda Posavina (Sava Nehri kıyılarındaki bölge) köylü isyanları ele alınmıştır. 1857 yılında Posavina bölgesindeki Hıristiyan köylülerin artan vergileri protesto etmek amacıyla taşınmaya karar verdikleri haberi Saraybosna'da bulunan konsolosa ulaşmıştır. Konsolos Churchill, Vali Mehmed Paşa ile görüştüğünde hoşnutsuzluğun bedel-i askeri¹⁹³ vergisinden dolayı olduğunu ve isyancıların Avusturya'dan destek bulduğunu belirtmiştir. Vali ise kendisine Bjeljina'daki durum için bir komisyon kurduğunu ifade etmiştir. Churchill ve Fransa Konsolosu Weitt¹⁹⁴ durumu araştırmak için Fransa Konsolosu dragomanı *Moro*'nun Posavina'ya gönderilmesine karar verirler.¹⁹⁵ Avusturya konsolosluk raporlarına göre, Moro Posavina'daki isyanları anlamak için sınır bölgesinde gezmiş ve köylülerle ve idarecilerle konuşmuştur.¹⁹⁶

Bjeljina'daki olaylar büyük bir isyana gidecek kadar büyümemiştir. Vali Reşid Mehmed Paşa 1 Haziran'da halkın temsilcileriyle toplandığında 21 paragrafı olan 'öşür' verginin açıklamasının, Ortodokslara Kiril alfabesi ile ve Katolıklara Latin alfabesi ile Boşnakça dilinde dağıtılacağını söylemiştir.¹⁹⁷ Konsolosların araştırmaları sonucunda öşür toplayan şirketin başında bulunan Yenipazarlı Mujo, Arnavut Hüseyin Ağa ve Ali Bajraktar tarafından halktan zorla vergi alındığı belirtilmiştir. Yenipazarlı Mujo hakkında Prijedor'dayken son 9 sene içerisinde topladığı vergi ile bölgenin en zengin adamı haline geldiği, herkese kötü muamele ettiği ve hatta hamile olan eşinin

¹⁹³ Islahat fermanı ile cizye vergisi kaldırılmış, belirli bir vergi alınmak suretiyle askeri hizmetten muafiyetleri (bedel-i askerî) vergi ile değiştirilmiştir. Halil İnalçık, "Cizye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 8, İstanbul, 1993, İstanbul, s. 45-48.

¹⁹⁴ Bu görüşme, Haziran ayında olmuş ve ayrıca bir ay önce 12 Mayıs tarihli bir raporda, Fransa Konsolosu'nun İstanbul'daki Fransa Sefareti'ne yazdığı tahriratta Hıristiyan halkın şikayetlerinin ayrı ayrı vergilerden dolayı olduğu belirtilmiştir. Bkz. BOA, **HR.TO.**, 197/25, 18 Ramazan 1273 /12 Mayıs 1857.

¹⁹⁵ Radušić, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁹⁶ Šljivo, **Historija Bosna i Hercegovina**, 1788-1878, C. 5. s. 294

¹⁹⁷ Avusturya konsolosun raporu, Šljivo, **a.g.e.**, s. 296.

bile rezil davranışlarından dolayı vefat ettiğini belirten rapor, Mujo'yu sefil bir adam olarak adlandırmıştır.¹⁹⁸

Bu duruma karşı Vali, iki tarafı da dinlemiş, fakat bu konuda herhangi bir somut adım atmamıştır. Şikayetçi köylülere ise taleplerinin, Bâb-ı Âlî'ye iletileceğinin sözünü vermiştir. Çünkü kendisi vergi ile ilgili kanunları değiştirmeye yetkili değildir. İzvornik Naibi'ne mektup yazmış ve bu tür davaları engellemek için talimat vermiştir. Churchill'e göre, Mehmed Paşa böyle davranarak bölgede vergi toplayanların itibarını korumak istemiştir. Konsolos, İstanbul'a gitmek isteyen köylülerle konuşmuş ve kendisinin taleplerini bizzat İstanbul'a iletileceğinin sözünü vermiştir.¹⁹⁹

Eyalet Meclisin tespitlerinde hata yapan memurların azillerinin kafi olmadığı, onların cezalandırılması gerektiği ve bazı vergilerin kaldırılması gibi asilerin isteklerinin söz konusu olamayacağı ve serhat bölgelerine isyanların sıçraması halinde askeri kuvvetlerin yeterli bulunmadığı ve dış aktörlerin belli olduğu gibi hususlar dile getirilmiştir. Vali ise 30 Haziran tarihli raporunda isyanın büyük ölçüde kan dökülmeden bastırıldığını izah etmiştir. Ayrıca tespitlerin gerekçesiyle bölgeye üç tabur asker gönderilmesini de talep etmiştir.²⁰⁰

Posavina'da başka grup liderinden valiye yazılan 24 maddelik bir mektup gelmiştir. Mektupta aşırı talepler vardır. Çiftliklerin kaldırılması ve Ömer Paşa'nın aldığı silahları geri vermesi gibi. Valiye göre bunlar, dış yardımın ispatıdır. İngiltere ve Fransa konsolosları da bu görüşe katılmışlardır. Tüm bu Avusturya ve Rusya'nın

¹⁹⁸ BOA. , **HR.TO.**, 227/11, 9 Şevval 1273/02 Haziran 1857. Aynı tarihli ve aynı defterde bulunan diğer raporda Churchill, detaylı bir şekilde Hristiyan halkın şikâyetlerinin aslında memurların vergi toplama işini mültezimlere vermesinden dolayı olduğunu belirtmektedir. Bkz. BOA. , **HR. TO.**, 226/47. Bir ay sonraki raporunda Churchill, Stratford'a bu tür havadisleri önlemek için karışık bir komisyonun kurulmasını önermiştir. Radušić, s. 115.

¹⁹⁹ 22 Hazirana ait raporda Konsolos, Büyükelçiye durumun düzeltilmesi için komisyon kurulmasını önermiştir. Radušić, **a.g.e.** , s. 115. İngiltere Sefiri tarafından Sefaret tercümanı Mösyö Moro'ya gönderilen tarihsiz bir talimatın tercümesinde benzer bir talebi olmuştur. Gerekli adamların atanması istenmiştir. Bkz. Zafer Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", **Bellekten** 73, sy 267 (01 Ağustos 2009), s. 486.

²⁰⁰ Zafer Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", s. 484-485.

bu durum ile yakından irtibatta olduklarını ve aynı yıl Hıristiyanlardan bir grubun Viyana'ya gitmek için Avusturya sınırlarından geçtiklerini de ispat etmiştir.²⁰¹

Sınırları geçen Hristiyan grup, taleplerini Rusya Konsolosu *A.F Giljferdang*'e iletmişler ve *A.F Giljferdang* kendisi Churchill'e bu mektubu gösterip İstanbul'daki Büyükelçiliğe iletmesini istemiştir. Churchill'e göre Rus Konsolosu, Rusya desteği hakkındaki şüpheleri kaldırmak için bu mektubu göstermiştir. Ayrıca iki yıl sonra Posavina hakkında rapor yazan Konsolos Holmes, Posavina'daki asayişsizliğin Rusya Konsoloslğu kurulduktan hemen sonra başlamasının iki olayla irtibatta olduğuna ispat teşkil ettiğini ifade etmiştir.²⁰²

Zikredilen mektubun içeriğini aslında Rus Konsolosu'ndan Rusya Büyükelçiliğine gönderilen tahriratta görmekteyiz. Churchill'in sınır geçme olayından 25 Aralık'ta haberdar olduğu belirtilmiştir.²⁰³ Fakat bu Rusya Büyükelçiliğine gelen tahriratın 10 gün önce yani 15.12.1857 tarihli olduğunu görüyoruz.²⁰⁴ Rusya Konsolosu'nun raporuna göre, toprak sahipleri kendilerine ait olmayan yerlerin bile ziraat yapılmayan yerler için vergi talep etmişler ve devletin komisyonu da bu soruna yönelik yapılan şikayetlere kulak asmamıştır. Bundan dolayı Gradiška başta olmak üzere, bazı yerlere akınlar yaparak onlara zulüm eden ağaların, topraklarını tahrip etmişler ve bu yüzden sınırı geçmeye karar vermişlerdir. Ancak, kişilerin güvenli bir şekilde dönüşleri teminat altına alınmıştır.²⁰⁵

1857-1859 yılları arasında Bosna'da gerçekleşen isyanların genel sebepleri yukarıda anlatılan olayın örneğinde görülmektedir. Devlet eksiklikleri gidermek amacıyla halkın lehine düzenlemeler yapmıştır. Çiftlik Nizamnamesi'nin çıkarılması, meclislerin kurulması gibi bir takım hukuki düzenlemelerin bu dönemde yapıldığı bilinmektedir.²⁰⁶

²⁰¹ Radušić, **a.g.y.**

²⁰² Radušić, **a.g.e.** , s. 116.

²⁰³ Radušić, **a.g.y.**

²⁰⁴ BOA. **HR.TO.** , 268/36, 17 Safer 1274/ 07 Ekim 1857.

²⁰⁵ Aynı belge.

²⁰⁶ 1857-1859. Bosna İsyânı hakkında daha ayrıntılı bilgi bkz. Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı".

Churchill ve Zohrab'ın ilk atandıkları dönemde, Bosna'da bir diğer isyan teşebbüsü olarak Hersek İsyanı ya da bir başka deyişle Hersek'te bir isyan teşvik eden Karadağ Harekâtı meselesi ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın başından beri Bosna'daki isyanların etkisi altında kalan Karadağ'da, farklı fikir akımları ve dış desteklerin etkisiyle bağımsızlık teşebbüslerinin başladığı görülmektedir. 1850'lerde Karadağ'a II. Danilo'nun (1826-1860) ²⁰⁷ gelmesi, Osmanlı Devleti ile ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur.

Bu iki mesele, araştırmamız konu alan dönem içerisinde, Osmanlı Bosnası'nda büyük güçlerin müdahale alanını genişlettiği hadiseler olarak önem taşımaktadır. Diğer bir deyişle 1857 Bosna isyanı ve onunla ilişkide Karadağ meselesi uluslararasılaştırılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eder hale gelmiştir. Bu bağlamda burada sözkonusu meselelerde büyük güçlerin dahil olması ve özel olarak İngiltere'nin tavrı ele göz önüne bulundurulmalıdır.

Karadağ sınırlarında II Danilo askerleri ile bir harekâta bulunmuş, Osmanlı Devleti ise onu durdurmak için Ömer Paşa'yı görevlendirmiştir. Rusya endişelerini dile getirirken Avusturya bu durumu protesto etmiş ve Osmanlı Devleti'ni savaşa tehdit etmiştir. Avusturya ile savaşa girmek istemeyen Osmanlı Devleti, 1853 Mart'ındaki sınırların mevcut durumunu geçerli olması şartıyla bir antlaşma yapmıştır.²⁰⁸

Kırım Savaşı sırasında tarafsızlığını koruyan Karadağ, Paris Konferansı'nda istediğini alamamıştır. Karadağ'ın müttefikleri olmasına rağmen Kırım Savaşı'nın getirdiği düzen Osmanlı Devleti'ni 1860'lı yıllarda Karadağ'a karşı güçlü hale getirmiştir. İtibarını geri kazanmak isteyen Rusya, Panslavizm üzerinden Karadağ ve Hersek Hıristiyanların desteklemektedir. Ayrıca bu dönemdeki Fransa desteğini de gözden kaçırmamak gerekiyor.²⁰⁹ Avusturya kendi sınırlarındaki olayları takip

²⁰⁷ Danilo Petrović Njegoš, Karadağ'da 1852-60 yıllar arasında prenslik yapan ve Yugoslavîa dönemine kadar sürecek Hanedan'ın kurucusu'dur. <https://www.britannica.com/biography/Danilo-II>. (erişim August 9, 2020).

²⁰⁸ Nenad Moaçanın, "Karadağ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 384-385.

²⁰⁹ Aslında Karadağ'ı doğrudan destekleyen, hatta açık bir şekilde silah bile satan ülke Fransa olmuştur. Fransa'nın tutumu için bkz. Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyanı". S. 470-471.

etmekle kalmamış hem isyancılara destek olmuş ve hem de İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Bâb-ı Âlî'ye baskıda bulunarak olaylara doğrudan dâhil olmuştur.

Kaynaklara göre Karadağ, sınırlarındaki saldırı ve isyan için hazırlıklara 1857 sonunda yani Aralık ayında başlamıştır.²¹⁰ İngiltere'nin, Karadağ'a karşı kanaati yazın ortalarında Churchill'in, Karadağ sınırlarındaki durum hakkında yazdığı raporlardan sonra oluşacaktı. Tahrirat'a göre, Nikşiç tarafında bulunan Budin ile Toba karyelerinin arasındaki meralar Karadağ tarafından gasp olunmuş ve Danilo askerleri tarafından sınır tespiti amacıyla kan bile dökülmüştür.²¹¹ Konsolos, İshak Paşa'nın fikrini alenen beyan etmiş: 'Osmanlı tarafına münazaa etmekte meyil gösterilir ise teşhiri silaha kadar gidilecektir.'. Bu durumun kışkırtmaların başlangıcı olduğunu, fakat Bâb-ı Âlî'den bir talimat gelene kadar eski halinde kalınacağını belirtmiştir.²¹²

10 gün sonra Zohrab'tan gelen raporda, Karadağ sınırları ile ilgili bin neferden ibaret olan bir grubun Osmanlı arazisine girip otları biçerek götürdüğü belirtilmiştir.²¹³ Mostar'da bulunan Konsolos Vekili, İshak Paşa ile görüşmüş ve kendisi de Vali Mehmed Paşa ile konuştuğunu söylemiştir. Ekim ayında Trebinje'deki isyan ile ilgili Zohrab, Karadağlılardan beş yüz kişinin Grahova ahalisi ile birlikte birkaç köye girip tahrip ettiklerinden söz etmiştir. Köylüler yeterli askeri kuvvetleri olmadığı için yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardı. İshak Paşa'da asker sayısının yeterli olmadığını Zohrab'a itiraf etmiştir.²¹⁴

İngiltere bu raporlar sayesinde, Karadağ tarafından resmi bir harekâta başlanmadan önce durum ile ilgili fikir oluşturmak için yeterli bilgiler elde etmiştir. Sonbaharda alevlenen Hersek İsyanı raporlarında yeniden Karadağ'dan gelen asker desteği ve yerli asker sayısının yeterli olmadığı ifadeleri belirtmektedir.²¹⁵ Hatta sınırda bulunan bazı köylere el konulmaya başlandığı belirtilmiştir.

²¹⁰ Gölen, **a.g.e.**, s. 487-488 ve Radušić, **a.g.e.**, s. 118-119.

²¹¹ Karadağ sınır tespiti hikâyesi için bkz. Zafer Gölen, "Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)", **Bulleten** 78, sy 282 (01 Ağustos 2014), s. 659-98.

²¹² BOA. , **HR.TO.** , 227/20, 22 Zilkade 1273/ 14 Temmuz 1857.

²¹³ BOA. , **HR.TO.** , 227/24, 5 Zilhicce 1273/27 Temmuz 1857.

²¹⁴ BOA. , **HT.TO.** , 228/7, 20 Safer 1274/8 Ekim 1857.

²¹⁵ BOA. , **HR.TO.** , 228/40, 25 Rebiulevvel 1274/13 Kasım 1857.

Osmanlı Devleti, Bosna’da Tanzimat’ın uygulanması ve Karadağ ile sınırların tespiti için 1858 yılının Şubat ayında Kemal Efendi’yi bölgeye göndermiştir.²¹⁶ Kemal Efendi’nin görevlendirilmesine dair Zohrab raporunda, Avusturya Konsolosu’nun bundan rahatsız olup şikayet ettiğini ve hatta Avusturya gazeteleri ile Mostar’da bulunan muhabirler aracılığıyla halkı isyan için teşvik ettiğini belirtilmiş ve söz konusu bu gazetenin bulunarak yasaklanması gerektiğini yazmıştır.²¹⁷

İngiltere konsoloslarının en önemli görevi asayişin sağlamaktır. Asayişin sağlamanın yolu ise hem reformlar için uygun ortamın hazırlanması hem de diğer güçlerin isyanları kullanılarak devletin iç işlerine müdahale etmesine engel olmak şeklinde görülmektedir. Bu görüşler ışığında konsoloslar sık sık memurlar ve isyancılarla konuşmuş ve hatta zaman zaman arabuluculuk faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.²¹⁸

Danilo, 1858 yılı Şubat ayında İngiliz Dışişleri Bakanı *James Howard Harris*’den, Osmanlı-Karadağ sınırını tespit etmek için yardım istemiştir. Harris verdiği cevapta, İstanbul’un sınırları tespit etmek için çalışmalara başladığını ve Osmanlı Devleti’nin aleyhine eylemlerde bulunmamasını tavsiye etmiştir.²¹⁹ Mayıs ayında gerçekleşen Grahovo Savaşı’nda Hüseyin Daimi Paşa, Danilo’ya karşı yenilgiye uğramıştır.²²⁰ Churchill, savaş bittikten sonra yazdığı raporunda savaşın detaylarını belirttikten sonra yenilginin asıl sebebinin lojistik eksikliğinin olduğunu dile getirmiştir. Churchill, uygun yolların bulunmaması, askerin ve hayvanların naklinin zor olması gibi hususları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.²²¹ Grahovo yenilgisinden sonra Fransa asker gemilerini Karadağ’a göndermiş ve Karadağ’a desteğini tekrar açık bir şekilde göstermiştir.²²²

²¹⁶ Gölen, “Karadağ Devleti’nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)” s. 668.

²¹⁷ BOA. , **HR.TO.** , 229/26, 9 Cemazeyilevvel 1275/15 Aralık 1858.

²¹⁸ Bkz. sayfa 52 ve 80.

²¹⁹ Gölen, “Karadağ Devleti’nin Doğuşu”. s. 669.

²²⁰ Grahova Savaşı için bkz. Gölen, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”. s. 496-498.

²²¹ BOA. , **HR.TO.** , 230/24, 3 Şevval 1274/ 17 Mayıs 1858.

²²² Gölen, **a.g.y.**

Statükoyu korumak amacıyla büyük güçlerin konsolosları tarafından kurulan komisyon, Karadağ sınırını tespit etmek için toplanmıştır.²²³ Ne zaman ve nerede Osmanlı Devleti'ni Mirliva Hüseyin Edib Paşa, Fransa'yı M. Hecquard, Rusya'yı Kurmay Yüzbaşı Vlangaly, İngiltere'yi Henry Churchill, Avusturya'yı Kurmay Yüzbaşı İvanoviç, Prusya'yı von Stein, Karadağ'ı ise Vukoviç temsil etmiştir.²²⁴

Churchill, görev başındayken isyancılarla konuşmuş ve onlara silah bırakmayı tavsiye etmiştir. Cevabı mektuplarında isyancılar, yeniden Osmanlı hakimiyeti altına girmek için büyük güçlerin ıslahatlar konusunda garanti vermelerini istemişlerdir. Bundan sonra Churchill, İstanbul'daki elçiye barış için müzakerelere başlanılmasını tavsiye etmiştir. Söz konusu gelişmeler ilerledikçe kısa vadeli bir huzur ortamı sağlanmıştır. Churchill'e göre, konsoloslar olmasa, bu sükunet ortamı sağlanamayacaktır.²²⁵

Churchill, komisyonun nasıl çalıştığını ayrıntılı bir şekilde 16 Eylül 1858 yılına ait bir raporunda anlatmıştır. Komisyonda başta hangi yerlerin Karadağ'da hangi yerlerin Osmanlı hakimiyeti altında kalacağı olmak üzere her şey konuşulmuştur. Karadağ'a ait yerleri tespiti için gerekçe olarak 1856 senesinin statükosu ele alınmıştır. Örneğin, Grahova bölgesi 1853'ten beri aralıksız olarak Karadağ hakimiyeti altında olduğu için bölgenin Karadağ sınırları içerisinde kalması gerektiği belirtilmiştir.²²⁶

Konsoloslar Komisyonunun aldığı kararların birincisi, belirtilen arazilerin vergilerinin (a'şarı) on veyahut da on beş sene için bir komisyon tarafından tespit edilmesi, ikincisi bu arazilerin Karadağ veya Müslümanların mülkü olmaması ve onun yerine olarak sahiplerine verilmesidir. Üçüncüsü arazi sahiplerinin bu mülklerini kendiliğinden terk etmeleri durumunda bir mahzurun olmaması ve son olarak da sınırdaki arazilerin satın alma kanununun değiştirilmemesine yöneliktir. Bu hususları

²²³ Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Fransa Hariciye Nazırına gönderdiği 22 Mayıs tarihli mektupta, 1856 yılının statükosunu korumak şartıyla Karadağ üzerinde konuşmuştur ve sınırlara asker teşvik edeceğini belirtmiştir. BOA. , **HR.TO.** , 197/76, 8 Şevval 1274/ 22 Mayıs 1858.

²²⁴ Gölen, "Karadağ Devleti'nin Doğuşu". s. 677.

²²⁵ Raduşić **a.g.e.** , s. 125.

²²⁶ BOA. , **HR.TO.** , 231/31, 7 Safer 1275/ 16 Eylül 1858.

Devlet Komisyonunun kabul etmemesi durumunda ahalinin Karadağ zulmünden ‘halas olmayacağı’ sözleriyle rapor bitirilmiştir.²²⁷

1858 Eylül ayında konsolosların sunduğu harita ve uyulması gereken şartları Osmanlı Devleti gördükten sonra, sorunu çözmek için 1856 yılındaki statükoyu kabul etmekten başka bir barışçıl yolun olmadığını anlamıştır. 8 Kasım 1858 yılında imzalanan Karadağ sınır protokolünde Osmanlı tarafı adına Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa, Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, Meclis-i Tanzimat Reisi Mehmed Rühdü Paşa’nın yanı sıra büyük güçlerin temsilcileri olarak başta İngiltere Büyükelçisi Bulwer olmak üzere, Avusturya adına Ludolf, Fransa adına Thouvenel, Prusya adına Eichmann ve Rusya adına Butenef bulunmuştur.²²⁸

Karadağ Meselesi 1862 yılına kadar devam etmiştir. 1858-1862 yılları arasında alevlenen isyanların ayrıntılarını ise Mostar’da konsolos vekili olan Zohrab’ın, dönemin Saraybosna Konsolosu Nael’in ve Holmes’in raporlarından bilmekteyiz. Askeri harekâtlar sırasında konsolosların isyancılarla irtibat kurmaya çalıştıkları fakat yapılan bu görüşmelerin hiçbirinin olumlu sonuçlanmadığı da görülmektedir.²²⁹

Karadağ Meselesinin gelişmesinde farklı sebepler sayan İngiltere Konsolosluk raporları, Osmanlı Devleti’nin bu sorun karşısında gücünü ve ciddiyetini göstermesi için askeri bir harekât gerçekleştirmesi gerektiğini açık bir sözle dile getiriyordu.²³⁰ Karadağ Meselesi için Bosna’daki konsoloslar 1861 yılın sonunda Dubrovnik’te tekrar bir araya gelmişlerdi. İngiltere’nin siyaseti yabancı güçleri, Osmanlı’nın iç işlerinden uzak tutmak olduğu için Konsolos Holmes ilk başta bu toplantıya katılmaya

²²⁷ Aynı belge. Bu rapor ise Osmanlı arşiv belgelerine göre Churchill’in, Bosna’da İngiliz Konsolosu olarak yazdığı son rapor olarak görüyoruz. Churchill, Eylülün sonunda Moldova’ya atanmıştır ve yerine Nael Konsolos olarak atanmasına rağmen 1859 Şubatına kadar gelmemiştir. Konsolosluk görevinde geçici olarak Zohrab bulunacaktır ve Mostar’daki konsolosluk işlerini de Curkovic yapacaktır.

²²⁸ Gölen, “**Karadağ Devleti’nin Doğuşu**” s. 680-683.

²²⁹ Karadağ asker harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi veren Ergili Ahmed Efendi tarafından yazılan ‘‘Karadağ Muharebesi’’ eseri için bkz. Kamil Çayır, “**Karadağ Meselesi (1851-1863)**” İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2014.

²³⁰ Konsolos Holmes, Ömer Paşa ’ın görevlendirilmesini istemiştir. Hatta Paşa’nın, isyancılar tarafından saygı gören bir kişi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Radušić, **a.g.e.** , 133 ve 196-7.

çekinmişir, fakat toplantıda Osmanlı'dan yana bir taraf olması gerektiği için sonunda toplantıya katılmıştır.²³¹ Toplantıdan tarafları memnun eden bir sonuç çıkmayınca Ömer Paşa askeri harekâtı başlatmıştır. Ömer Paşa Harekâtı, Karadağ'da bir korku yaratmış ve İngiltere'nin olaya müdahalesi ile Bâb-ı Âlî ve Nikola arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bazı müzakereler 1868 yılına kadar devam etmiş olsa bile²³² Karadağ Meselesi, İngiltere sayesinde fazla kan dökülmeden kapanmıştır.²³³

2.2.2. Diğer Devlet Konsolosların Osmanlı Toprak Bütünlüğüne Karşı Faaliyetleri

19. yüzyılın başından beri Padişah ve Bâb-ı Âlî üzerinde etkisi olan İngiltere, Rusya ve Fransa ile yollarını ayırmak istemiştir. Rusya, Kırım Savaşı'nın ardından Bosna'da kurulan konsoloslarla beraber Hıristiyan haklarını savunmak bahanesiyle iç işlere karışmaya başlamıştır. Bundan dolayı İngiltere Konsoloslarının görevleri, diğer konsolosların faaliyetlerinin takibinin yanında Tanzimat'ın uygulanmasını da izlemek olmuştur. İngiltere'ye göre, içişler ne kadar yolunda giderse dış etki ve müdahaleler de o kadar azalacaktı. İngiltere'nin bu düşüncesini, resmi rapor ve yazışmalarında görmek mümkündür.

19. yüzyılda Osmanlı Bosnası'nda topraklarında egemenlik kurmaya çalışan devletler, Rusya ve Avusturya olmuştur. Rusya ve Avusturya konsoloslarının başlıca görevleri, bölge Hıristiyanların durumunu kötü bir şekilde Avrupa kamuoyuna göstermektir. Bu konsoloslar sadece raporlar yazmakla kalmamış daha çok sahada etkinliklerde bulunmuşlardır. Slav diline hakim oldukları için halk ile yakın irtibatla

²³¹ Ragusa (Dubrovnik) Şehbenderi olan Persiç Efendi'den "Hersek Komisyonu'nun bir netice ortaya koyamadığına dair" bir rapor yazılmıştır. Bkz. BOA. , **HR.SYS.** 207/7, 25 Cemazeyilevvel 1278/ 28 Aralık 1861.

²³² Raduşić, **a.g.e.** , s. 140.

²³³ Raduşić, **a.g.e.** , s. 141.

olmuşlardı. İngiltere Konsolosunun görevi bu faaliyetleri yakından takip ederek raporlarda yazılan hususları doğrulamaktı.²³⁴

Bosna'daki Rusya etkisini, İngiltere Konsolosu bir olay üzerinden şu şekilde özetlemektedir. 1859 yılı Eylül ayında Saraybosna'da Çar'ın doğum günü kutlanmıştır. Ortodoks Kız Okulundan kızlar, konsolos ile beraber şehirde yürüyüş yapmış ve akşam da Ortodoks Kilisesi'nde bir tören düzenlenmiştir. Törene bütün konsoloslar davet edilmiştir. İngiltere ve Fransa Konsolosları bu davete sıcak bakmamışlardı; Avusturya Konsolosu ise halkın bu sevincine ve kutlamalara karşı duruyormuş gibi görülmek istemediğinden ve aynı zamanda da devletin itibarını korumak için davete katıldığını söylemiştir.²³⁵

İngiltere Konsolosları, Posavina ve Hersek İsyanlarında Rusya ve Avusturya konsoloslarının etkilerinin olduğunu belirtmişlerdir. Churchill'e göre, Posavina'daki isyana Avusturya Konsolosu maddi destekte bulunmuştur. Ancak Churchill verilen bu desteğin konsolosun şahsi fikri mi yoksa devlet politikası mı olduğundan emin değildi. Holmes ise Posavina'daki olayların (1857-1859) Rusya Konsolosluğu kurulduktan sonra başladığını ve iki olayın ilişkili olduğunu ileri sürmekteydi.²³⁶

Rusya'nın Osmanlı toprak bütünlüğüne karşı faaliyetleri sadece isyanlara destekle kalmamıştır. Bosna'daki ilk Rusya Konsolosu olan ve 1860'ta Dışişleri Bakanlığında da görev yapan *A.F Giljferdang* tarafından Slav diliyle yazılan bir broşürle halk ayaklanmaya davet edilmiştir. Zohrab'a göre Rusya'nın, Hıristiyan halkın kötü şartlarının düzeltilmesine değil de doğrudan ayaklanmasına davet edilmesi Rusya'nın asıl amaçlarını göstermekteydi. O dönemde Saraybosna'da geçici konsolos görevinde bulunan Zohrab, broşürü Rusya Konsolosunun gizlice Hıristiyanlara verdiğini ve broşürleri diğer yerlere de dağıtımlarını istediğini belirtmiştir.²³⁷ Ortodoks din adamlarının Rusya yanlısı oldukları da açık bir şekilde raporlarda

²³⁴ Radušić, **a.g.e.**, s. 150.

²³⁵ Konsolos Nael'in, Büyükelçi Bulwera'ya 18 Eylül 1859 tarihinde yazdığı mektubun özeti, Radušić, **a.g.e.**, s. 153.

²³⁶ Radušić, **a.g.e.**, s. 154 ve 155.

²³⁷ Radušić, **a.g.e.**, s. 157.

görülmekteydi.²³⁸ Dönemin Valisi Osman Mahzar Paşa mührüyle devlete gönderilen tahriratta bu broşürün Rusya Konsolosluğunda saklandığı ve bölgenin Metropolitinin yanında da birkaç nüshasının bulunduğu belirtilmiştir. Vali Osman Mazhar Paşa broşürün Slav diliyle yazılmış bir nüshasını ve Türkçe tercümesini merkeze göndermiştir. Merkezden valiye gönderilen cevapta bu broşürün dağıtımının yasaklanması emredilmiştir.²³⁹

Broşürün genel muhtevası Slav birliği ve bütün Slav halklarının kardeşliği üzerine olup, Slavların aynı 'aileden' geldikleri fakat zamanla farklı devletlerin topraklarında yaşadıkları iddia edilmekteydi. Broşüre göre, 9 farklı Slav milletleri vardı ve onlardan sadece ikisi Rusya İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Ayrıca Avusturya'nın da kendi topraklarında yaşayan Slav milletlerini itiraf etmeden, onları Avusturyalı gibi göstermeye çalışıp dergilerde ve kitaplarda isimlerini geçirmedigi iddia edilmekteydi. İddiaya göre Avusturya egemenliğinde 17 milyon Slavla birlikte 8 milyon Alman yaşamaktaydı; dolayısıyla çoğunluk Slavdı. 1853 yılında Ruslar "Slav kardeşlerinin" iyiliği için harekete geçtiklerini iddia ettiklerinde, Rusya Devleti Slav halklarını umursamadıklarını söylediği İngiltere, Fransa, Avusturya ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmıştır.²⁴⁰ Broşürde Slav milletlerinin diğer devletlerin egemenliğine girişinin tarihçesi anlatılırken, Osmanlı Devleti'ne karşı elde edilen yenilgiler tek tek anlatılmıştır. Ayrıca Karadağ ve Sırp İsyanları örnekleri üzerinden artık Osmanlı Devleti'nden kurtulma zamanlarının geldiğinden söz edilmekteydi. Sırp İsyanı ile ilgili elde ettikleri başarıları sayarken, Bosna'da bulunan Sırp'ların durumu aynı olmadıkça iş hala bitmemiştir iddiasında bulunulmuştur. Bosna'da bulunan sırp'ların durumu aynı olmadıkça iş hala bitmemektedir. Osmanlı Devleti konusunda Hristiyanların durumunun

²³⁸ Bir sene önceki raporlarında Bosna'da Konsolos olan Nael, Rusya konsolosluk binasında bir sürü piskopos elbiseleri görmüştür. Nael'e göre, Rusya için Ortodoks halkının kötü durumu işine yarayacak ve bu yönde etkisini yükseltmeye çalışacaktır. Raporun tarihi 18 Eylül 1859. bkz. Radušić, a.g.e. , dipnot 343.

²³⁹ BOA. , **HR.MKT.** , 351/12, 20 Rabiulevvel 1277/6 Ekim 1860.

²⁴⁰ Zohrab'ın raporunda, broşürün İngiltere'yi Slav halkların düşmanı ve Müslümanların onları ezmesini destekleyen ülke gibi gösterdiğini belirtmiştir. Radušić, **a.g.y.**

Avusturya'dan daha kötü olduğunu iddia ederek; Müslüman Osmanlı halkının ahlak ve davranışlarının İslam ile bağdaşmadığı yok olduğu söylenmiştir.²⁴¹ Broşürde ilginç bir şekilde Müslüman kelimesi sadece bir kere geçmiştir ve diğer bölümlerde Balkanlar'da bulunan Müslüman halkları, örneğin Boşnaklar kelime olarak hiç zikredilmemiş, hepsi için 'Türk' kelimesi ve Osmanlı devleti için Türk devleti denilmiştir.

Broşürün devamında Osmanlı Devleti'nde bulunan Slav Sırp ve Bulgar milletlerinin eşitliği meselesi ve Islahat Fermanı sonrası süreç anlatılmıştır. Eşitlik ilkesi gereği askere alınma hususunu Hristiyan halkın istemediği ve devletin Hristiyanlara hem askerlik vergisi hem de öşür ve farklı vergilerle yüklendiği ifade edilmiştir. Silah taşıma konusunun tarihçesi anlatılmış ve şimdi artık bu meselelerde Avrupa'nın söz sahibi olduğu belirtilmiştir. Sırp milletinin kendi çözümünü bulduğu anlatılmış ve sonra Bulgarların da aynı şeyi istemeye başladıkları ve okuryazarlıklarını artırarak kendi köklerinin farkına varmaya başladıkları dile getirilmiştir. Bosna ve Hersek halkı için de bir uyanışın söz konusu olduğu, fakat bu Slav halkın kendi dinini bırakarak İslam'a girmiş bulunduğubelirtilmiş; buna rağmen, yine de onlardan ümit kesilmemesi gerektiği söylenmiştir.²⁴²

İngiltere Konsoloslarının raporlarında, Fransa Konsolosunun isyanlar ile irtibatla olduğuna dair iddialara karşı durulmaktaydı. Ayrıca Fransa Konsolosunun, Katolik halk ile iyi ilişkiler kurmuş olduğu ve Avusturya ile beraber Katoliklerin arasında saygı gördüğü belirtilmiştir. İngiltere raporlarında, Prusya ve İtalya konsoloslarının faaliyetleri ile ilgili olarak da olumsuz görüşü ve ifadelerin bulunmadığını söylemek gerekir.²⁴³

²⁴¹ Aynı belge, **lef: 13.**

²⁴² BOA. , **HR.MKT.** , 351/12, 20 Rabiulevvel 1277/6 Ekim 1860. Slav dili ile kırıltı alfabesiyle yazılan orijinal metni için lef: 15-29. Osmanlıca Türkçesinin çevirisi için lef: 5-15.

²⁴³ Radušić, **a.g.e.** , s. 163-165.

2.2.3. Tanzimat Uygulamalarının Takibi

19. yüzyılda İngiltere kendi çıkarlarının korunmasını, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetinde görmüştür. Osmanlı toprak bütünlüğü ise asayişin sağlanması şartıyla Tanzimat reformlarının uygulanmasına bağlıydı. Bu yüzden bölgeye atanan İngiltere Konsoloslarına, aldıkları tüm talimatlarda her zamanki gibi İngiltere tebaalarının ve çıkarlarının korunması, gerekli incelemelerin yapılarak olaylara dair raporların yazılması ve diğer konsolosların faaliyetlerinin takip edilmesinin yanında özellikle de Bosna'da Tanzimat uygulamalarının takibi, incelenmesi ve gerekiyorsa önerilerde bulunulması öğütleniyordu.²⁴⁴ Bu hususlar, konsolosların ilk raporlarından itibaren görülmektedir.²⁴⁵

İngiltere açısından bölge ile ilgili kararlar oluşturmak için bütün ayrıntılar önem taşımaktaydı. Mesela halkın nüfus ve kimlik meseleleri, ülkenin doğal zenginlikleri ve ekonomik kalkınma için potansiyelleri sosyo-ekonomik yapıları ve kültürel analizleri ve ile bazı önemli kişi ve devlet adamları ile ilgili ayrıntılı bilgiler konsolos raporlarında yer almaktadır. Nüfus yapısı meselesinde İngilizler için Bosna halkı, Türkler ve diğer komşu devletlerdeki Slavlardan ayrı kabul edilmektedir. Raporlarda açık bir şekilde Bosna halkı için “Boşnak” kelimesi kullanılmıştır. Ancak diğer Osmanlı eyaletlerinden gelenler ise ya “Osmanlı” ya da “Türk” kelimesi ile adlandırılmışlardır.²⁴⁶ Aynı zamanda Hıristiyan ve Müslüman ayrımı yapılırken aynı ırktan (*the same race*) geldikleri belirtmiştir. Komşu devletlerin ulusal teşebbüsleri yorumlanırken Sırp ve Hırvat kelimeleri kullanılmış, ayrıca Bosna'daki Katolik ve Ortodoks halk için ise hiçbir zaman bu ifadeler kullanmamıştır.²⁴⁷

²⁴⁴ Radušić, **a.g.e.**, s. 171.

²⁴⁵ 24 Ağustos 1857 yılına ait bir raporunda Zohrab, İshak Paşa ile görüştüğüne Bâb-ı Âlî ile irtibatın başka bir yolu olmuştur. Yetkileri ve görevleri dağıtmak üzere Zohrab, bu eyalet için ıslahat yapılması amacıyla bir komisyonun kurulması gerektiğini söylemiştir. Bkz. BOA. , **HR.TO.** , 227/37,3 Muharrem 1274/24 Ağustos 1857.

²⁴⁶ İlginç olan ise Bosna'da Müslümanlar hakkında söz ederken Boşnak Müslümanları terimini kullanmışlardır. Radušić, **a.g.e.**, s. 173.

²⁴⁷ Radušić, **a.g.e.**, s. 175.

19. yüzyılda Doğu Sorunu çerçevesinde Türklerin Avrupa'dan çıkarılması propagandasının, Bosna üzerinde tamamen uygulanmadığı görülmektedir. Bununla beraber zalim olan Türk yöneticilerine karşı tepkiler, Bosna'da ciddi bir engel ile karşı karşıya gelmekteydi. İngiliz bakış açısına göre, Bosna'da yöneticiler Türk değil, Slav asıllı İslam dinine mensup olan Boşnaklardır.²⁴⁸ Bosna'nın bu özel durumu, Berlin Kongresi'nde ona azınlıklar statüsü kazandırmış ve sayı olarak az da olsa Avrupa içinde dinini yaşamaya devam etmek için bir garanti elde etmesini sağlamıştır.²⁴⁹

İngiltere Konsoloslarının nüfus sayımı ile ilgili rakamlar verdiklerini de görmekteyiz. 1860 yılına ait bir raporda Zohrab'ın tahminine göre Bosna'da 490.000 Müslüman, 550.000 Ortodoks ve 160.000 Katolik yani toplamda 1.200.000 kişi yaşamaktaydı. 1874 yılına ait resmi bir raporda ise bölgede 442.050 Müslüman, 576.756 Ortodoks, 185.503 Katolik, 3.000 Yahudi ve 9.537 Rum'un olup, toplamda 1.216.846 kişinin yaşadığı belirtilmiştir.²⁵⁰ Ayrıca bir yıl öncesine ait Holmes'in kendi raporunda 230.500 Müslüman, 226.300 Ortodoks ve 78.000 Katolik erkek nüfusunu zikredildiğini görmekteyiz.²⁵¹ İngiltere için nüfusun dinsel yapısını bilmek çok önemliydi; çünkü Hristiyan ve Müslümanların sayılarına göre bölgede bir siyaset çizmiştir.²⁵²

Islahat Fermanı'nın uygulamalarıyla Bosna'da tebaaların arasında eşitliğin nasıl ve ne ölçüde uygulandığı İngiltere Konsolosları için büyük önem taşımaktaydı. Zohrab'ın raporunda yazdığı öneride komisyonların kurulması ve bir an önce Hristiyanların durumunun iyileştirilmesi için çaba gösterilmesi gibi hususlar Osmanlı Devleti'nde de resmi olarak kabul görmüştür. Diğer taraftan Paris Antlaşması'na göre, Hristiyanlara hamilik yapan büyük güçler bu konu üzerinden Osmanlı'nın iç işlerine

²⁴⁸ Boşnakların kimliği hakkında İngiltere'nin görüşü için bkz. Radušić, **a.g.e.**, s. 172-178.

²⁴⁹ Radušić, **a.g.e.**, s 178.

²⁵⁰ İngilizler kendi ulaştıkları rakamları Jean-Marie Coppin kitabından verilerle karşılaştırmışlardır. Daha detaylı bilgi için bkz. Radušić, **a.g.e.**, 403. dipnot.

²⁵¹ Holmes'in raporu, 12 Ocak 1873 tarihinde yazılmıştır. Nüfus sayımı konusu için bkz. Radušić, **a.g.e.**, s. 178-180.

²⁵² Bosna'daki nüfus sayım meselesi ve üzerinde olan tartışmaları için bkz. Emine Tonta Ak, **a.g.t.** s.125-147.

karışmaya başlayacaklardır. 1860 yılında Rusya, Balkanlardaki Hıristiyanların durumunu soruşturmak için uluslararası bir komisyonun kurulmasını ilan ettiğini memorandumda belirtmiştir.²⁵³

Bosna, Arnavutluk ve Bulgaristan'daki Hıristiyanların şikayetlerini kapsayan Rusya Memorandumu, İngiltere'ye gönderilmiş ve ardından da İstanbul'daki Büyükelçiye 17 Mayıs 1860 gününde teslim edilmiştir. Büyük güçlerin durum ile ilgili ilannameler çıkarması, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanların durumunu araştırmak için konsoloslarla irtibatla olacak müfettişler ataması ve Bâb-ı Âlî'den açık garantilerin istenmesi gibi taleplerden, İngiltere sadece ikincisini kabul etmiştir.²⁵⁴ Kısa bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in Bulgaristan, Bosna ve Suriye'ye müfettişler göndermesinde İngiltere etkisi görülmektedir.²⁵⁵

Büyükelçinin talebi üzerine Zohrab ayrıntılı bir rapor yazmış ve bu raporun içeriği de İngiltere Hükümeti'nin genel raporunda yer almıştır. Zohrab'a göre, Hıristiyanların durumu iyileşmeye başlamıştı fakat Müslüman ve Hıristiyanların arasındaki çatışmalarda hala Müslümanlığın bir üstünlüğü vardı. Meclislerde Hıristiyanların şahitliği kabul görüyorken mahkemelerde böyle bir durumun olmadığı belirtilmiştir. Hıristiyanlar artık toprak sahibi olmaya başlamışlardı ve ticaret kanunlarında da eşitlik görülmektedir. Zohrab, Hıristiyanların durumunun adım adım iyileşmekte olduğunu belirtip, özellikle de büyük güçlerin temsilcilerinin bulunduğu yerlerde iyileşmenin daha hızlı olduğunu ifade ederek bu konuda konsolosların önemine dikkat çekmekteydi.²⁵⁶

²⁵³ Roderic H. Davison, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform' C. 2, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997. s. 109.

²⁵⁴ Raduşić, a.g.e. , s. 184.

²⁵⁵ Teftiş heyetinde Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile beraber üç Türk (Cevdet Efendi, Afif Bey ve Rasim Bey), iki Ermeni (Artin Dadyan ve Gabriel Efend) ve iki Rum (Musurus ve Photiades) vardı. bkz. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform C. 2.** s. 110. ayrıca teftiş ile ilgili b.a. Yonca Köksal Özyaşar ve Davut Erkan, ed., **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli teftişi**, İstanbul,Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

²⁵⁶ Zohrab'ın cevabını görmek için bkz. Raduşić, a.g.e. , s. 187-189.

Zohrab, idari sistemde en büyük sorunları meclislerin oluşturduğunu ve bir an önce meclislerin yeniden düzeltilmesinin acil bir ihtiyaç olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Varolan meclislerde üyeler sadece kendi çıkarları için belirlenen ve çoğu Müslüman olan bölgenin zenginlerindendi. Yeni meclislerde ise üyelerin seçim prensibi ile belirlenmesi ve eşit bir şekilde Müslüman ve Hıristiyan üyelere oluşması gerektiği ifade edilmiştir. Meclislerin adalet işlerindeki yetkilerinin bağımsız mahkemelere geçmesi ve diğer ayrıntılı önerilerin aslında beş sene sonra 1865 yılındaki Vilayet Nizamnamesi'nde uygulandığını görmekteyiz. İngiltere'ye göre bu gelişmeler, büyük güçlerin baskılarının sonucu olmuştur.²⁵⁷

1860 yılında Karadağ sınırlarında bulunan *Major E. Cox*²⁵⁸ Bulgaristan ve Bosna'nın durumları karşılaştırıldığı zaman Bosna'da soygunculuğun olmadığını ama zaptiyenin iki ülkede de yeterli maaş almadığını belirtmiştir. Diğer raporlarda da aynı şekilde memurların mevkilerini kötü bir şekilde kullanmaları ve yeniden bütün idari kurumlarda reform yapılmasının hem Hıristiyan haklarını savunmak, hem de Tanzimat'ı tamamen uygulamak için gerekmekte olduğu ifade edilmiştir. Bu tür raporlar üzerinden İstanbul'daki elçi Bulwer ve Dışişleri Bakanı Russell aralarındaki yazışmalarda durum değerlendirmesi yapmışlardı.²⁵⁹ Osmanlı Devleti'nin reformları gerçekleştirilmede istekli olduğu ama ciddi sorunlarla da karşı karşıya geldiği görülmekteydi. Mehmet Âli Paşa'nın yaptığı gibi Avrupalı uzmanlara yer açılmasının bölge için iyi olacağı ve genel olarak Osmanlı Devleti'ne destek vermeye devam edilmesinin gerektiği ortak fikir olarak kabul görmüştür.²⁶⁰

Konsoloslar bazen belirli bir yerde belirli bir görevde bulunabiliyorlardı. Mesela 1862 yılında Ömer Paşa, Bosna'ya geldiğinde ona Tanzimat uygulamalarında

²⁵⁷ Radušić, **a.g.y.**

²⁵⁸ Major Francis Edward Cox, Karadağ sınırı tespit komisyonunda İngiltere temsilcisi, çalışması için bkz. **Sir Edward Hertslet, The Map of Europe by Treaty: Showing the Various Political and Territorial Changes Which Have Taken Place Since the General Peace of 1814** (Butterworths, 1875). s. 1603.

²⁵⁹ Bulwer'in tespitleri arasında Osmanlı memurlarının yeni bürokrasiye alışmamaları açıklanmıştır, önceden güç bir adamın elindeyken şimdi kişisel bir sorumluluk haline gelmiş ve artık herkes başkasına sorumluluk atmaya başladığını belirtmektedir.

²⁶⁰ Bu yazışmaların içeriği için bkz. Radušić, **a.g.e.**, s. 190-195.

yardım etmek için Holmes görevlendirilmiştir. Bu yüzden Holmes raporlarında ayrıntılı bir şekilde hem konsolos komisyonlarının çalışmaları hem de Ömer Paşa'dan doğrudan aldığı bilgiler bulunmaktadır. Holmes, Osmanlı memurlarıyla görevi itibarıyla yakın bir ilişki kurmuştur.²⁶¹ Holmes, Şerif Osman Paşa'nın çok becerikli, iyi niyetli ve çalışma için istekli biri olduğunu fakat devletin ona yeterli yardım etmediğini raporlarında sık sık dile getirmiştir.²⁶² Bosna'da 1860'lı yıllara Tanzimat uygulamaları ile damga vuran Cevdet Paşa'nın müfettişliği de aynı şekilde konsolosların raporlarında çokça yer bulmuştur.

Cevdet Paşa, Bosna'ya gelip göreve başladığında Holmes, onu detaylı bir şekilde takip etmiş ve her şeyi ayrıntılı bir şekilde raporlarında yazmıştır. Cevdet Paşa, göreve başladıktan kısa bir süre sonra Holmes'in fikrinin değiştiğini görmekteyiz. Holmes'e göre, Cevdet Paşa sanki sadece mali defterlere bakmak için gelmiştir. Yaptığı düzenlemelerden söz ederken onları ufak tefek şeyler olarak değerlendirmiş ve zaten idari açıdan da Vali'nin yapmak istediği düzeltmeleri yaptığını belirtip, bu teftişin onu hayal kırıklığına uğrattığını belirtmiştir.²⁶³ Raduşić'e göre Holmes, Vali Şerif Osman Paşa ile yakın idi ve devletin ona yeterli destek vermediğinden, otoritesine gölge düşürülmesinden korkmuştur. Çünkü Holmes, aynı raporlarında bölgede Vali'nin iyi ve becerikli olduğundan sıklıkla söz etmiştir. Holmes, Osman Paşa'dan bölgeden ayrılmasına dair bir kaç raporda söz etmektedir. Osman Paşa'nın Tuna Vilayeti'ne atandığında Holmes, bölgedeki 8 yıllık görevinde Bosna'nın, Osmanlı Devleti'nde olduğundan beri bu kadar kalkınmanın olmadığını da

²⁶¹ Bu görev bütün konsoloslar için geçerliydi. Her konsolosa verilen talimat raporlarında, bölge yöneticileri hakkında fikirler vermesi istenirmiş. Mesela Churchill döneminde, 1857 yılında dönemin Valisi olan Mehmed Paşa hakkında olumsuz yazılar yazmıştı, aynı şekilde Zohrab'ta Hersek Komutanı Derviş Paşa'yı 'çok yetenekli ama rüşvet yanlısı' olarak eleştirmiştir. Holmes aynı şekilde ilk geldiğinde, 1860 yılında Travnik Kaymakamı olan Hilmi Efendi'nin görevden alınmasını önermiştir. 1870 yılında Safet Paşa için ise 'en beceriksiz ve adaletsiz' vali olduğunu belirterek, görevden alındığı halde bile sık sık vali değiştirilmesinin bölge sorunlarını büyütme sebebi olacağını belirtmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Raduşić, **a.g.e.**, s. 213.

²⁶² Raduşić, **a.g.e.**, s. 198-199 ve 211-212.

²⁶³ Holmes'in, Cevdet Paşa hakkında yazdıkları için, Raduşić, 450. dipnot.

belirtmiştir.²⁶⁴ Aynı şekilde Vilayet Nizamnamesi ilan edildiğinde, Holmes çok memnun olmuştu fakat bir yıl sonraki raporunda bu yeni düzeni, sadece pratik bir düzenleme olarak değerlendirmiştir, ne halkın durumunda ne de idari sistemde değişiklik olmadığını, tek değişikliği masrafların artması olduğunu ifade ederek eleştirmiştir.²⁶⁵

Konsolosların raporlarında uzun vadeli reformlar olarak eğitim meselesinden de bahsedilmektedir. Memurları yetiştirecek asra uygun okulların bölgenin geleceği için önem taşıdığı vurgulanmıştır. Konsoloslar, eğitim reformunun karşısındaki en büyük engel olarak Hıristiyanlar ve Müslümanların aynı okulda okumak istememelerini göstermişlerdi. Yine de farklı okulların (rüşdiye) açıldığını,²⁶⁶ ve o okullarda dini derslerin yanında matematik ve coğrafya gibi bilimlerin de verildiğine dair ayrıntılı bir şekilde bahsetmişlerdir.²⁶⁷ Devletin okullarıyla ilgilenmesinin yanında²⁶⁸ diğer komşu devletlerin açtığı okulların da olumsuz etkileri olacağı belirtilmiştir. Mesela Sırların açtığı Slav okullarının ‘panslavizm’ fikirlerini yaymak amacıyla kurduklarına inanmışlardı. Diğer yandan ise Prusya rahibelerinin ‘*prussian deaconesses*’ hem erkek hem de kız çocuklar için okul açmasını olumlu görerek bunun yerli halka kız çocuklarını okutmak için iyi bir örnek olacağını söylemişlerdir. Aynı dönemde İngiltere’nin eğitimde eşitlik konusunu savundumuştur. Örneğin, Maarif Meclisi’nde, Protestan milletinden bir üyenin bulunmasına dair yapılan resmi talebin devletin kurumlarında incelendiği görülmektedir.²⁶⁹

²⁶⁴ Radušić, **a.g.e.** , s. 215.

²⁶⁵ Radušić, **a.g.e.** , s. 199.

²⁶⁶ Rüşdiye ile ilgili Churchill, 1857 yılının Şubat ayında mektebin 58 öğrencisinin mezuniyet sınavını geçtikten sonra onların hocaları olan Sırrı ve Mustafa Efendi'nin azledildiğini belirtmiştir. Bu olaydan Churchill'in Sırrı Efendi'yi dragoman olarak işe aldığını görüyoruz. Radušić, **a.g.e.** , dipnot 484. BOA., **HR.MKT.** , 223/97, 02 Cemazeyilahir 1274/18 Ocak 1858.

²⁶⁷ Radušić, **a.g.e.** , s. 210.

²⁶⁸ İngiltere, Rüştiye Mekteplerinde kullanılan Türkçe kitaplarından bir nüsha istediğini resmi bir yolla talepte bulunmuştur. BOA. , **HR.MKT.** , 649/1, 20 Zilhicce 1285/ 3 Nisan 1869.

²⁶⁹ BOA. , **HR.MKT.** , 342/18, 05 Muharrem 1277/ 24 Temmuz 1860.

2.2.4. Konsolos Raporlarında Bölgedeki İktisadi Durum

İngiltere Devleti'nin dış siyasetini daha çok ticaret üzerinden yürüttüğü görülmektedir.²⁷⁰ Endüstri devrimi bir finansal genişleme sağlamış ve işlenmiş pamuk ve sermaye ihracı ile 19 yüzyılda İngiltere zirveye ulaşmıştır. Londra şehri 'Unofficial Empire' denilen para imparatorluğunun başkenti haline gelmiştir. Ayrıca İngiltere deniz ticaretinin değeri 19. yüzyıl boyunca belli bir yükseliş göstermiş ve 1827 yılında 50 milyon İngiliz Sterlini iken 1867 yılında 181 milyon İngiliz Sterliniye çıkmıştır.²⁷¹ Bundan dolayı İngiltere'nin siyaseti, ticari çıkarlarını korumak amacıyla Osmanlı toprak bütünlüğü savunmak şeklinde olmuştur. Çünkü İngiltere ticaretin, Doğu Hıristiyanlarının (Ortodoks) yönettiği bölgelerde, Müslümanların yönettiği bölgelerden daha iyi durumda olmayacağı ve Asya'nın anahtarlarının Rusya'dan ziyade Osmanlı Devleti'nde daha güvenli olacağı kanaatine varmıştır.²⁷²

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin ekonomisi artık ithalata ve yabancı sermayeye bağlı bir hale gelmiştir. İkinci bölümde de değindiğimiz üzere, uluslararası şartları kullanan İngiltere, Osmanlı Devleti'nden ticari imtiyazlar elde etmiştir. 1859 yılında İngiltere-Osmanlı ticareti, 7 milyon İngiliz parası değerinde iken 1859 yılında bu tutar 17.696.000 milyon olmuştur. Yani ikili ticaret sadece beş yıl içerisinde %252.8 büyümüştür.²⁷³ Osmanlı-İngiltere ticari ilişkilerinde bir denge yoktur ve ayrıca aradaki kurallarda iki taraf için eşit seviyede geçerli değildir. Osmanlı tüccarları, İngiliz üretimlerine karşı altın ya da para veriyorlardı yani karşılıklı bir üretim değişimi

²⁷⁰ İngiltere'nin bu konudaki görüşünü 'Savaşlar pahalı ancak barış ve huzur şartlarında ticaret yürütülebilir' cümlesinde özetleyebiliriz. bkz. M. Byrne, **Foreign Policy 1815-70**, s. 165-166 aktaran Radušić, **a.g.e.**, s. 217.

²⁷¹ Lawrence James, **The Rise and Fall of the British Empire**. s. 171-173, 183. aktaran, Radušić, a.g.y.

²⁷² Radušić, **a.g.e.**, s. 218.

²⁷³ Edin Radušić, **a.g.e.** s. 217-254, Radušić ticari bilgileri Tepić'in yüksek lisans tezinden aktarmıştır. b.a. İbrahim Tepić, "**Trgovina BiH od 1856. do 1875. godine**" Saraybosna Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1979.

yoktur. Bu durum Osmanlı borçlarını ve İngiliz ürünlerine olan ithalatını hızlı bir şekilde artırmıştır.²⁷⁴

İngiltere'nin, Osmanlı Devleti üzerindeki bu büyük ticari etkisinden dolayı bazı tarihçilerin İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne 'protectorate-hamilik' yaptığını ileri süren görüşler olmasına rağmen,²⁷⁵ bu durum ne resmi anlaşmalarda ne de Paris Antlaşması'ndageçmiştir. Osmanlı Devleti ile ticaret üzerinden ilişki kuran İngiltere, Bosna ile ise daha çok siyasi çıkarlar üzerinden bir ilişki kurmuştur. Bosna'daki İngiltere Konsolosları, Foreign Office'in ticari kısmına değil, siyasi kısmına bağlıydılar. Bölgede her ne kadar siyasi çıkarlar ön planda olsa da raporlarda ve talimatlarda hep ticari bir bakış açısı ve ekonomi ile ilgili ayrıntılar da yer almıştır. Ve ayrı bir şekilde bölgenin ticari raporları da yazılıyordu. Ticari etkinlikler, en büyük liman hareketleri, hasat zamanı ile ilgili raporlar, üretimler, fiyatlar, ihracat ve ithalat konusundaki bütün önemli detaylar takip edilmiştir. Bosna'ya atanan ilk konsolosun, bölgeye gelen ve giden İngiliz tebaalarının ve tüccarlarının işlerini görmek için atandığı önceden belirtilmiştir.²⁷⁶

Bosna'dan gönderilen ilk ticari rapor, 1859 yılında geçici konsolos Henry James tarafından yazılmıştır. James'e göre, Avusturya Başkonsolosu en iyi bilgilere sahipti ama kendisi kimseyle bilgi paylaşımında bulunmamıştır. Ona göre, Avusturya bu tür tavırları ile bölge kendisine aitmiş gibi davranarak, bölge ticareti üzerinde egemenlik kurmuştur. Bundan dolayı Bosna'daki, İngiltere Konsolosların ticari görevi iki aşamada yol almıştır. İlki Bosna'da, İngiliz üretimleri için uygun bir ortam hazırlamak ve deniz yolunu açmak diğeri ise Bosna'da halkın huzurunu sağlayarak Rusya etkisini azaltıp, Osmanlı toprak bütünlüğü korumak'tı.²⁷⁷

²⁷⁴ Nevin Memiş, "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret" yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Erzurum, 2008. s. 69-70.

²⁷⁵ Lawrence, **a.g.e.** , s. 179. Aktaran Radušić, **a.g.e.** , s. 220.

²⁷⁶ İngiliz Konsolosların görevleri için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004. s. 179-210.

²⁷⁷ Radušić, **a.g.e.** , s. 225.

Nevin Memiş, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, “19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret” yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 2008. s. 69-70 Bosna’da, büyük güçlerin konsolosluklarının açılması bölge ticaretinin canlanmasında büyük etkiler yaratmıştır. Bu açıdan konsoloslukları üç gruba ayırabiliriz: daha çok siyasi çıkarları olan Rusya, Panslavizm fikri üzerinden egemenlik kurmayı seçmiştir. Şartların iyileşmesine bağlı olarak deniz yolunun Avrupa’ya açılması sonucu üretimleriyle piyasaya girmek isteyen İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkeler ikinci grubu oluşturmaktadır. Son olarak bölge ticaretinin neredeyse % 90’ını elinde bulunduran ve ticareti kontrol altında tutan Avusturya vardır.²⁷⁸

Churchill ve Zohrab’ın, Bosna’ya ilk gittiklerine Duborvik’te kalıp bölgenin ticari şartlarını soruşturduklarını hatırlatmak gerekir. Zohrab’da aynı şekilde yerli tüccarların, Trieste kurumlarından kredi aldıkları için onlara bağlı kaldıklarını anlatmıştır. Ekonominin kalkınması için Avusturya’nın bölge ticaretindeki egemenliğinin kaldırılmasının yanında, Osmanlı’nın da kendi eyaletleri arasındaki vergileri kaldırılması gerektiğini yazmışlardır.²⁷⁹ Konsolosların tüm raporlarında, ticari sorunların çözümü için Klek Limanı’nın açılması gerektiği belirtilmiştir.

Bölgenin bütün sorunlarının yanında ticarete de önem veren konsoloslar, bir kalkınma veya değişiklik olmamasına rağmen, iç ve dış soruların çözülmesi ile bir değişimin olabileceğine inanarak farklı deneyimleri desteklemişlerdir. Bu deneyimlerin bir örneği 1868 yılında, Bosna tüccarlarından Mehmed Ağa ve Haşim

²⁷⁸Radušić, **a.g.e.** , s. 228. Cevdet Paşa’nın Müfettişliğinde konsoloslarla buluştuğunda, İtalya Konsolosu Durando denize açılmanın ekonomik açıdan bölgeye ne kadar iyi geleceğine dair onu ikna etmeye çalışmıştır Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti’nin Klek Limanını ticaret için açmaya niyeti olduğunu fakat limanı kapatan Avusturya ile ilişkilerini koruması gerektiğini de belirtmiştir Galib Šljivo, **Historija Bosne i Hercegovine, 1861-1869. s. 298.** Planjax Komerc, Tešanj, 2016.

²⁷⁹ 27 Haziran tarihli bir raporunda İngiltere Sefareti, Bosna’daki İngiltere tüccarlarının şikayetlerini Hariciye Nezareti’ne iletmektedir. Tüccarlar, Balta Limanı Antlaşması’ndaki imtiyazları hatırlatarak o imtiyazlarının hem Sırbistan hem de Avusturya sınırlarında ihlal edildiğini ve sayılmadığını belirtmekte ve sanki o imtiyazların İngilizlere değil de Avusturyalılara verilmiş gibi davrandığını ifade etmektedir. bkz. BOA. , **HR.TO.** , 241/34. 18 Safer 1281/ 27 Haziran 1864. Ve Radusic, **a.g.e.** , s. 532.

Ağa'nın,²⁸⁰ İngiltere ve Fransa ticari bağlantıları kurmak için Londra'ya gitmeleriyle gerçekleşmiştir.²⁸¹ Ancak bu deneyimler yapım aşamasında kalmıştı; çünkü ticaret yolları hala Avusturya üzerinden geçmektedir.

Konsolosların raporlarında bölgenin ekonomisi ile ilgili hiçbir ayrıntı gözden kaçmamıştır. Yarıyıl, yıllık veya genel raporlarında tarımsal ürünlerin, meyvelerin, hayvancılık üretimlerinin ve sanat ürünlerinin hacim ve fiyatları yazılmıştır. Yerli piyasa fiyatları, ihracat ve ithalat fiyatları, orman ve maden zenginlikleri hakkında konsoloslar sadece bilgi değil, aynı zamanda kendi fikir ve yorumlarını da ifade etmişlerdi. İngiltere'nin ekonomi hayatına ilgisi her zaman büyük olmuş ve uzun vadeli projelerden de asla vazgeçmemiştir.²⁸²

Konsoloslar raporlarında Bosna'nın özel üretimi olarak, Bosna'daki erik (şliva) hakkında söz etmişlerdir; çünkü sadece bölgede değil, Avrupa ve hatta Amerika'da da büyük bir değeri olan şliva, Bosna'nın ekonomisi için özel bir önem taşımaktadır. Şliva, Trieste Limanı yoluyla Viyana'dan Avrupa'ya geldiği için yine en büyük kazancı, Avusturya tüccarları elde etmişlerdir. Şliva'nın mevsimi gelince Bosna'nın kuzey bölgesi, yabancı tüccarlar ile doluyordu. Bu tüccarlar, bütün ürünleri satın alıp gitmiştir. Bir bakıma Bosna'nın ekonomisi neredeyse yerli erik türü şliva'nın mevsimine bağlı olmuştur.²⁸³

²⁸⁰ 6 Nisan tarihli bir mektupta Bosna Valisi Osman Paşa, Londra Sefaretine Bosna tüccarlarının geleceklerini haber vermektedir, onların yanında 4 bin lira olduğunu, İngiltere üretimlerini alacaklarını belirtmiş ve onlara kolaylık gösterilmesini talep etmiştir. Aynı belgedeki ikinci varakta Abdullah Efendi 11 Mayıs'ta Londra'ya geldiğini belirtmektedir. 14 Mayıs tarihli beşinci varakta da Abdullah Efendi imzasıyla Manchester'den yazılan belgelere neticesinde Londra'daki Osmanlı Sefaretinden ilgili makamlara Bosna-İngiltere ticareti üzerinde görüşmek isteyen tüccarlara kolaylık gösterilmesi talebinde bulunulmuştur. bkz. BOA. **HR.SFR3.**, 139/91, 18 Muharrem 1285/ 11 Mayıs 1868.

²⁸¹ 9 Mayıs tarihli bir tezkiresinde Paris Elçisi Cemil Paşa, Londra'daki Elçi Musurus Paşa'ya Bosna'daki ticaretin malum olduğu üzere Avusturya üzerinden olduğu için başka yollar aramak için Paris yolundan Londra'ya geleceklerine dair tezkire gönderilmiştir. bkz. BOA. , **HR.SFR3.** , 139/90, 16 Muharrem 1285/ 09 Mayıs 1868.

²⁸² Bosna ormanlardaki ağaç çeşitleri tespit etmek için İngiliz memurlar gönderildiğini bilinmektedir. BOA. , **HR.MKT.** , 353/101, 09 Rabiulahir 1277/ 25 Ekim 1860. Radušić, **a.g.e.** , s. 242.

²⁸³ Radušić, **a.g.e.** , s. 244.

Konsolosların diğere önem verdiği konu ise orman ve maden zenginlikleri idi. Sarell gezisinde bile maden zenginlikleri hakkında konuşmuştur. Konsolosların raporlarında, Osmanlı Devleti'nin 1860'lı yıllarda Prusyalı maden mühendisi olan Conard'ı getirdiğinden söz edilmiştir. Ayrıca Conard'ın atanma hikayesini, Osmanlı arşiv belgelerinde de görmekteyiz. Cevdet Paşa 1 Mart 1864 tarihli bir raporda, Bosna'da gördüğü madenlerden bahsederek devletin onları araştırması için daha önceleri, Dersaadet'e getirdiği Fransız mühendisleri gibi Bosna'ya da mühendisler göndermesi gerektiğini belirtmiştir. Cevdet Paşa'ya göre, bölgedeki yabancı firmaların madenlere ilgisi yoğundu, bunun için biran önce bu konuda bir şeylerin yapılması gerekiyordu. Cevdet Paşa, hatta açılacak Koniçe karayolunun hem üretimleri hem de ordaki madenleri taşımada kolaylık sağlayacağını ve bunun bölge ekonomisi için kalkınma sağlayacağını dile getirmiştir.²⁸⁴ Bir ay içerisinde Nafia Nezareti'nden gönderilen cevapta, bölgeye Almanya'dan bir mühendisin gönderilmesine izin verildiği belirtilmiştir.²⁸⁵

Holmes, mühendis Conard'ın bölgedeki maden potansiyelini araştırma görevinin yıllarca süreceğini tahmin etmiştir. 1865 yılının Temmuz ayında, Maliye ve Nafia Nezaretleri arasında gerçekleşen bir yazışmada Conard'ın masrafları için Bosna Valisine yardımcı olunması, Conard'a Valiyet hazinesinden maaş ayarlanması ve kendisine iki de pusula gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ticaret Nezareti ve Meclis-i Vala görüşmelerinden sonra bu istekler uygun görülmüştür.²⁸⁶ 13 Kasım 1865'te

²⁸⁴ BOA. , **A.MKT. MHM.** , 296/22 lef:7, 27 şevval 1280/ 5 Nisan 1864.

²⁸⁵ Nezaretin cevabında ilginç bir şekilde Bosna'daki maden bulunan yerler sayılmıştır Koniçe başta olmak üzere, Gradaçac ve Visoka gibi yerlerin maden ile zengin olduğunu bilindiğinden söz edilmiştir. Hatta bu konuda Travnik Kaymakamı İsmail Paşa'ya madenlerin ihalesi ile ilgili sorular sorulmuş ve İsmail Paşa madenlerin ihalesinin 74 (1858) senesinden beri fesh olduğunu belirtmiştir. Cevabın devamında Bulgarda maden mühendisleri bulunduğu gibi Bosna'ya da mühendislerin gönderilmesine izin verilmiştir. BOA. , **A.MKT. MHM.** , 296/22 lef:5.

Mart ayının 16-20. günleri arasında kayd olmuştur ve Nezarete arz olunmuştur. BOA. , **A.MKT.MHM.**, 294/67, 29 şevval 1280/ 7 Nisan 1864.

²⁸⁶ BOA. , **MVL.** , 871/57, 28 Safer 1282/ 22 Temmuz 1865 lef: 5. Ekim ayında Berlin Sefaretinin, Conard'ın yol harcı için parayı Osmanlı Bankasından ayarladığını ve kendisinin Bosna'ya geldiğine

Conard'ın Bosna'ya ulaştığını, Vali Osman Paşa bir telgraf yoluyla devlete bildirmiştir.²⁸⁷ Konsolos Holmes 7 Mayıs 1867 yılına ait raporunda, Conard çalışmalarını yaparken Avrupa'nın her yerinde ve hatta Latin Amerika'da madenler görmüş biri olarak Bosna'daki gibi zengin madenler görmediğini söylediğini belirtmiştir.²⁸⁸ Aynı raporunda Holmes, devleti bu konuda bir şey yapmadığı için eleştirmiştir.²⁸⁹

Hayvancılık Bosna'da en önemli doğal zenginliklerden biri olarak sayılmaktadır. İngiliz Konsolosları, özellikle dış ticarete canlı küçükbaş hayvanlar ve yün gibi üretimlerde yapılan faaliyetlerin Avusturya tekelinde olduğuna dikkat çekmiştir.²⁹⁰ Hayvanların durum takibi yapılırken 1862 yılında yayılan hastalık hakkında Holmes, hayvanların üçte birinin hasta olduğunu ve Tuna Vilayeti ile diğer sınır vilayetlerinde araştırılma yapılması gerektiğini yazmıştır. Diğer bir yandan hastalığı tespit etmek için Avusturyalı bir doktordan²⁹¹ sonuçların beklenmesi ile ilgili Holmes, hastalığın Avusturya'da görüldüğü söylentileri yüzden Avusturya'nın rolü olabileceğini söylemiştir.²⁹² Avusturya'nın şüpheli teşebbüslerini bu defa Bihaç kaymakamının şikayetinden görüyoruz. Ona göre ölen hasta hayvanlar Sava Nehri'ne atılmıştır., ayrıca Avusturya'nın Sava kıyılarında köyleri vardır. Sava kıyıları Osmanlı

dair raporu Ticaret Nezareti'ne gönderilmiştir. BOA. , **HR.MKT.** , 531/19, 09 Cemazeyilahir 1282/ 29 Ekim 1865.

²⁸⁷ BOA. **HR.MKT.** , 535/51 lef: 6. 14 Şaban 1828/ 2 Ocak 1866. Devlet kurumları arasında Conard'ın maaşı ve yol harcı ile ilgili yazışmaları görmek için yeni belge lef 1-5 ve lef 7-10.

²⁸⁸ Radušić, **a.g.e.** , s. 246-247.

²⁸⁹ Conard'ın faaliyetlerini takip ederken, Osmanlı belgelerinde daha çok masrafları ve maaşı ile ilgili yazışmalar bulunmuştur. Saraybosna Sancağında, Koniçe Kazası Kreşevo Nahiyesinde bulunan madenin masrafları için bkz. BOA. **HR.MKT.** , 778/7 lef: 31. 11 Muharrem 1290/ 11 Mart 1877. Yazışmalar ve tartışmalar için bkz. lef: 1-30 ve **HR.MKT.** , 748/89, 06 Rabiulahir 1289/ 13 Haziran 1872 ve **HR.MKT.** , 822/10, 11 Muharrem 1291, 28 Şubat 1874.

²⁹⁰ Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek.** s. 258.

²⁹¹ Hayvan hastalığına bakmak üzere Avusturya Devleti tarafından gönderilen iki kişinin masrafları ve maaşı hakkında Sefaretin tavrı için bkz. BOA. **HR.TO.** , 162/93, 2 Rebiulevvel 1280/ 17 Ekim 1863.

²⁹² Bosna'da hayvanlar arasında zuhur eden hastalığa dair İngiltere konsolosunun tahrirâtı için bkz.

BOA. , **HR.TO.** , 239/29, 26 Rebiulahir 1279, 21 Ekim 1862.

tarafına uzaktır ve nehire kadar hayvanları taşımak mantıklı değildir; dolayısıyla ölü hayvanların Sava kıyılarındaki Avusturya köylerinden atılması muhtemeldir.²⁹³

Hayvanların arasında çıkan salgın hastalık diplomasisinde en çok Avusturya Konsoloslarının ve İstanbul'da bulunan elçilerin aktif olduklarını görmekteyiz. Raporlarında, Vali'nin kendilerine yardımcı olmadığını ve ölen hayvanların doğru bir şekilde defnedilmediklerini sert bir şekilde dile getirmişlerdir. Bu hastalıktan dolayı hayvanların bölge dışına çıkması yasaklanmış ve bu yasak ancak 1865 yılı Mart ayında kaldırılmıştır. Holmes yasağın kalktığını hemen Malta Guvernörü ve İstanbul'daki Büyükelçiye haber vermiştir. Konsoloslar bu bilgileri devletin resmi memurlarından, diğer konsoloslardan ve yerli tüccarlardan almışlardır.²⁹⁴

Radušić'a göre konsolosların, tüccarlar ve Osmanlı Devleti arasında birkaç kere arabuluculuk yaptıkları görülmüştür. 1861 Kanlıca Ticaret Muahedesi'nin ardından yükselen iç ticaret, karayolu gümrüğünü % 12 yükseltmiş ve bu durum bölge ticaretinin yok olmasına tehditte bulunmuştur. Bosna'daki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi tüccarlarının şikayetlerini telgraf yoluyla İstanbul'a gönderdiklerini görmekteyiz.²⁹⁵ Malları Yenipazar'da tevkif edilen tüccarlar bu yeni gümrük fiyatından dolayı iflas ile karşı karşıya gelmişlerdir. Ayrıca tüccarlar bu sorunları için İngiltere Konsolosuna da başvurmuşlardır. Konsolos da kendilerine, bu söz konusu sıkıntıları için Büyükelçiye yazacağına dair söz vermiştir.²⁹⁶

Bosna'daki görevli İngiltere Konsoloslarının tayin kısmında anlatıldığı üzere, maaşa göre ticaret ile meşgul olma izni verilmiştir. Saraybosna'daki konsolosun maaşı yüksek olduğu için kendisinin sadece siyasetle ilgilenmesi gerekmiştir. Mostar'daki konsolos vekilinin maaşı ise daha az olduğu için ticaretle meşgul olmasına izin vardı. Ve hatta ticaret yapabilmesi için konsoloslüğün bütçesinden sene sonunda iade etmek şartıyla borç bile alabilirdi. Zohrab ve Freeman'ın bu hakkı kullandıklarını ve yerli tüccarla beraber iş kurmayı denediklerini görmekteyiz.²⁹⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti'nde

²⁹³ Galib Šljivo, **a.g.e.** , C. 6 s. 252.

²⁹⁴ Radušić, **a.g.e.** , s. 244.

²⁹⁵ BOA. , **HR.TO.** 638.60, 12 Rebiulahir 1278/17 Ekim 1861.

²⁹⁶ Radušić, **a.g.e.** , s. 250.

²⁹⁷ Bkz. Radušić, **a.g.e.** , s. 251.

de konsolosların ticareti için ayrı bir gümrük sistemi vardı. İngiltere Konsolosları, İstanbul Büyükelçisi ile beraber bu durumu değiştirmek için çabalamış olsalar da devlet, 1853 yılına ait antlaşmadan vazgeçmemiştir.²⁹⁸

2.2.4.1. Yolların İnşası

İngiltere, ticaret çıkarlarına odaklı bir siyaset izlediğinden dolayı İngiltere ticareti için yeni yollar açmak bölgesel konsolosların da en önemli görevlerinden biri sayılmaktadır. İngiltere, Osmanlı Devleti ile deniz ticaretini yürüttüğü limanlara büyük önem veriyordu. Osmanlı Devleti'nin, Adriyatik Denizine çıkan Klek²⁹⁹ ve Sutorina adlı iki liman vardı. Ancak Avusturya engeli yüzünden İngiltere ve Fransa gibi devletler, Draç ve Selanik³⁰⁰ yolundan Osmanlı topraklarına girebilmektedir. Bosna'daki ticaret ağırlıklı olarak Avusturya'nın elindeydi ve bu yüzden Bosna'daki konsoloslar, Klek Limanının açılmasını ekonomik bir kalkınmanın yolu olarak görmüşlerdi. Konsoloslar bu konuda sadece tespitler yapmakla kalmamış, yol için kendi önerilerini de sunmuşlardı.³⁰¹

Konsoloslara göre, Klek'ten birisi Mostar'a diğeri de Taşlıca'ya gidecek iki yol inşa edilmelidir. Mostar'dan bir yol Travnik'e doğru diğeri ise Saraybosna'ya gidecekti. Ve daha sonra da bütün Bosna şehirlerini kapsayacak bir yol şebekesinin yapılması gerekmektedir. Taşlıca'dan da aynı şekilde üç ayrı yol yapılmalıydı. Bu yollardan birisi Kragujevac'tan Sırbistan'a doğru, diğeri de Yeni Pazar'dan Niş'e ve Priştine'ye doğru gidecek şekilde olmalıydı. Aynı raporlarda konsoloslar, Osmanlı

²⁹⁸ Bosna, Hersek, Sırbistan, Eflak ve Boğdan'da yabancı devlet tüccarları için yeni gümrük anlaşması için bkz. BOA. , **A.AMD.** , 51/13, 2 Şaban 1270/ 30 Nisan 1854 ve Raduşić, **a.g.e.** , s. 252.

²⁹⁹ Cevdet Paşa, Bosna Müfettişliğine deniz yoluyla gitmiş ve Klek Limanına girmek için Avusturya'dan izin beklemek ona ağır gelmiştir. Kullanılmayan limanın, zaman geçtikçe Osmanlı Devleti tarafından unutulmuş olduğunu belirtmiştir bkz. Ahmed Cevdet Paşa, ed., **Tezakir-i Cevdet**, 13-20 yayınlayan Cevdet Baysun Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960, s. 267-268.

³⁰⁰ Šljivo, **Historija Bosna i Hercegovina, 1788-1878**, 2016. (İzlaz Bosne i Hercegovine na Jadran) s. 406.

³⁰¹ Raduşić, **a.g.e.** , s. 233.

Devleti'ni yolların inşası konusundaki ilgisizliği için eleştirmişlerdir. Churchill'e göre ekonominin durumu yıllardır aynı seviyede olmasına rağmen artan tek şey vergilerdir ve durum böyle devam ederse devlet bu bölgeyi kaybetmeyi göz almış olacaktır.³⁰²

İstanbul ve Bosna arasındaki en kısa yol, Klek Limanı üzerinden olduğu için Konsolos Churchill, Zohrab'dan Mostar'dan Klek'e kadar olan yolun inşasını araştırmasını istemiştir. Zohrab yaptığı araştırmalar sonrası en kısa yolun Metkoviç ve Drajevo üzerinden sağlanabileceğini ancak bu çözümünde Avusturya topraklarından geçtiğini belirtmiştir. Zohrab, bölgenin kalkınması için Avusturya'nın buna izin vermeyeceğini ama Avusturya'nın kendi yollarını inşa ederken Osmanlı Devleti'nin topraklarına girdiğini ve Osmanlı'nın da buna müsaade ettiğini ifade etmiştir. Zohrab bir diğer yol seçeneğinin ise Stolac üzerinden olduğunu ama bu yolun daha uzun ve taşlık dağlar yüzünden zor olacağını söylemiştir. Konsoloslar, Klek Limanı'nın açılmasıyla halkın dünya'ya açılacağını ve bölgenin kalkınması ile de refahın artacağını, böylece köylülerin isyan sebeplerinin azalacağını belirterek, elde edilecek kazançlarla bölgedeki Avusturya tekeline de bir kurtuluşun söz konusu olabileceğine devleti ikna etmeye çalışmışlardır.³⁰³

Konsoloslara göre, Ömer Paşa zamanında yollar konusunda inşaat faaliyetleri olmuş ama ondan sonraki süreçte bir 10 yıllık duraklama yaşanmıştır. Şerif Osman Paşa'nın valiliğinde ise en geniş çaplı inşaat faaliyetlerinde bulunulmuştur.³⁰⁴ 1861 yılında Osman Paşa, bölgeye ilk geldiğinde yanında Saraybosna-Vişegrad-Yenipazar yolu için mühendisler de getirmiştir. Askeri amaçlı yapılan yolun bir kısmı aynı yıl bitmiş ve Saraybosna-Vişegrad yolunun açılışı konsolosların katılımıyla gerçekleşmiştir. Aynı yıl içerisinde Saraybosna-Visoko yolu da inşa edilmiş ve sonrasında da Avusturya sınırındaki Bosanski Brod yolu getirilmeye çalışılmıştır. Bu yolun, olası bir Avusturya işgaline kolaylaştırıcı bir adım olacağını düşünen yerli halktan itirazlar görülmüşse de yol bitirilmiştir. Böylece ilk kez Bosna'yı Avusturya

³⁰² Radušić, **a.g.y.**

³⁰³ Radušić, **a.g.e.**, s. 233-234.

³⁰⁴ Holmes, Vali Osman Paşa'nın 516 mil araba yolu ve 52 köprü inşa ettiğini belirtmiştir. Radušić, **a.g.e.**, s. 235.

ile bağlayan bir karayolu oluşmuştur. Bu yolun inşası ise, Bosna ticaretini Sava Nehri'ne açmıştır.³⁰⁵

Osman Paşa'nın en büyük projesi, İngiltere konsoloslarının da ilgisi çeken Mostar yolunun inşası olmuştur.³⁰⁶ Bu yolun inşası sürecinde Konsolos Holmes, Valiye tazyikte bulunmuş ve aynı zamanda Büyükelçiye de yazarak, yolun biran önce bitmesi için gerekli destek ve yardımların gönderilmesinde Bâb-ı Âlî'ye baskı yapılmasını istemiştir. Vali Osman Paşa, yol güzergâhı olarak dağ üzerinden giden eski yolu önermiş;e Ferik Ömer Fevzi Paşa ise Neretva Nehri'nin kıyısından gidilmesini daha uygun görmüştür. Holmes bu iki yolu da kontrol etmiş ve raporunda Neretva kıyısını daha uygun gördüğü söylemiştir. Bâb-ı Âlî'nin fikri de bu yönde olmuştur. Yol malzemeleri için Sivaslı Mahmud Paşa, Avrupa'ya gitmiş ve yolun iki etap yapılacağını belirtmiştir. Birinci etap Saraybosna'dan Koniç'e, ikinci etap ise Koniç'ten Mostar'a olacaktır.³⁰⁷ Yolun inşasında hem halkın hem de askerlerin çalışmasınarağmen yol zamanında bitmemiştir.³⁰⁸ Konsoloslara göre, merkez ile taşra arasındaki iletişim sağlam değildi; çünkü kendileri de bazı detaylar için sefarete yazarak baskı yapmışlardı. Ayrıca Osman Paşa'ya genel olarak yeterli bir desteğin verilmediği için yolun bitmediğini düşünmekteydiler. Holmes'in raporlarına göre, Osman Paşa gittiğinde ve Hersek İsyancıları başladığında yollar bitmiştir ancak bu yollar sadece ağır arabalar için kullanılabilir durumdadır.³⁰⁹

³⁰⁵ Radušić, **a.g.e.**, s. 235.

³⁰⁶ Bu karayolu öncesinde kasabaların ve nahiyelerin arasında yolların inşası faaliyetleri olduğu görülmektedir. O yolların masrafları için bkz. BOA. , **A.MKT.NZD.** , 311/46, 14 Şevval 1276/ 6 Mayıs 1860.

³⁰⁷ İşlerin yoğunlaştığı ve Fuad Paşa'nın yolun bitmesini istediğine dair 1867 yılında emir gönderdiği (Radušić, s. 238) dönemde, Bosna'ya 'Klek Limanına açılacak yolun çalışmalarının Padişahı memnun ettiğine dair' tezkire gönderilmiştir BOA. , **A.MKT.MHM.** , 379/80, 16 Zilhicce 1283/21 Nisan 1867.

³⁰⁸ Yollarda yapılacak köprülerin masrafları ile ilgili olarak Nafia Nezareti 'nin yazısında Ömer Paşa yaptığı keşifden bahsedilmektedir. BOA. , **ŞD.** , 1900 /12, 28 Şevval 1285/ 10 Şubat 1869. Holmes, Ömer Fevzi Paşa için Avusturya'da yıllardır eğitim gören birisi, akıllı ve dürüst bir kumandan olduğu için tekrar Bosna'ya atanmasını ve başladığı yolu bitirmesini önermiştir. Radušić, **a.g.e.** , s. 238.

³⁰⁹ Yolun inşasındaki zorluklar için bkz. Radušić, **a.g.e.** , s. 237-239.

Konsoloslar diğerk yolların inşalarını da takip ediyorlardı fakat bu takipler, Mostar yoluna olan ilgi kadar değildi. Klek Limanına giden yol olan Mostar yolu,³¹⁰ İngiltere için büyük bir önem taşımaktaydı. Telgraf yolu ve demiryollarının açılması konsolosların raporlarında olumlu olarak değerlendirilmiştir.³¹¹ 1872 yılında açılan Banaluka-Dobrljana demiryolu Avusturya ile bağlanmasına rağmen konsoloslar bu durumu bölgede ekonomik kalkınma sağlayacak bir adım olarak değerlendirmişlerdir.³¹²

Bosna'nın ticaretinin değeri 19. yüzyılda düşmüştür. Avrupa'nın sanayi üretimleri, yerli esnaf üretimlerini yenmiş ve Bosna'nın ihracatı da ucuz hammaddeden oluşmaya başlamıştır. Bu durum Avrupa devletleri lehine bir durumdur; ayrıca Avusturya ticari işgali ile bölgede yüzyılın başından beri yolları ve diğerk imkânları kontrol altında tutmuştur. Konsolosluklar kurulmadan önce de bölgede bir İngiltere ticareti vardı ve sistematik bir şekilde olmasa da devam etmiştir. Bosna'nın denize tek çıkışı olan Klek Limanı açılana kadar Avrupa'nın bölge ile ticareti ancak Avusturya yoluyla gerçekleşmiştir. Bu durumun konsolosların raporlarında detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Konsoloslar, İngiltere ekonomisi çıkarlarını hep doğru bir şekilde yorumlamışlardı. Bu durum İngiltere'nin, her zaman uzun vadeli ekonomik planlar yaptığını bize göstermektedir.

³¹⁰ Mostar yolu, Klek Limanına açılacak yol ifadesi belgelerde görülmektedir. 1866 yılına ait bir iradede Osman Paşa malzeme istediğinde aynı ifade kullanılmıştır. bkz. BOA. , **İ.DH.** , 554/38546, 10 Cemazeyilevvel 1283/ 20 Eylül 1866.

³¹¹ Bosna'da telgraf hattı 1860 yılında açılmıştır. Bkz. Vedad Bišćević, **Bosanski Namjesnici Osmanskog Doba: 1463-1878**, Connectum, Sarajevo, 2006.

³¹² Bu demiryolu ile ilgili ayrıntılar, yoğun olarak Avusturya Seferatin tahririnde görülmektedir. BOA. , **HR.MKT.** , 771/51, 4 Zilkade 1289/ 3 Ocak 1873.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BOSNA ÖRNEĞİNDE İNGİLTERE SİYASETİNİN DEĞİŞİM SÜRECİ

Paris Antlaşması ile oluşan yeni uluslararası denge, Osmanlı Devleti için nisbi bir huzur sağlamıştır. İngiltere'nin, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyaseti çerçevesinde Bosna'daki İngiliz konsoloslari, Tanzimat'ın uygulanması ve bölge için yapılan diğer kalkınma projelerini desteklemişlerdi. Osmanlı ve İngiltere'nin arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesinde hiç şüphesiz iki ülkenin dışişlerini yürüten Fuad ve Âli Paşa ile Lord Palmerston etkili olmuştur. Ancak İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesi ile ikili ilişkilerde bir düşüş yaşanacaktı. Osmanlı artık İngiltere'nin kendi toprak bütünlüğünü koruma siyasetini sürdürüp sürdüremeyeceğinden emin değildi.³¹³ Bu dönemde, büyük güçlerin arasındaki gerginlik de giderek artmaya başlamış ve ilişkileri kopma noktasına getiren Hersek İsyanı olmuştur.

Kırım Savaşı'nda kaybettiği itibarını yeniden kazanmak isteyen Rusya 1870 yılı Ekim ayında, Paris Antlaşması'ndaki Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmasını yasaklayan maddeyi kaldırdığını ilan eden bir notayı antlaşmayı imzalayan devletlere göndermiştir. Avusturya ve Fransa bu konuda tarafsızlık ilan ederken, bu konuda Almanya, Rusya'yı desteklemiştir. İngiltere ise resmi olarak notayı reddetmiştir. İngiltere, Avrupa Devletlerinin bu tepkisi karşısında Osmanlı-Rus ilişkilerinin zarar göreceğini düşünerek endişelenmiş ve ayrıca siyasi bir izolasyon da yaşamamak için ilgili ülkeleri bir konferansa çağırmıştır.³¹⁴

³¹³ Hüner Tuncer, **Doğu Sorunu ve Büyük güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, 2003. s. 97. I Bölümde anlatıldığı üzere bu değişimlere ek olarak Osmanlı Devleti'nin artan borçlarını ödeyemeyeceğini ilan ettiğini de hatırlatmak gerekir.

³¹⁴ Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s. 99.

Konferans'ta toplanan Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya , Londra Antlaşması (13 Mart 1871)³¹⁵ ile Karadeniz'in tarafsızlığını kaldırılmışlardır. Boğazların barış sırasında bütün yabancı savaş gemilerine kapalı olacağı ve aynı zamanda Osmanlı'ya, Boğazları barış zamanında kapalı tutma mecburiyetini yükleyen madde de iptal edilmiştir.³¹⁶ Rusya ile savaş göze alamayan Âli Paşa, İngiltere'nin tarafını seçmiştir. Londra'da imzalanan antlaşmanın maddelerini kapsayan 19 Nisan 1871 tarihli *tasdikname-i hümayun* Avusturya, İngiltere, İtalya ve Fransa krallarına gönderilmiştir.³¹⁷

Almanya yalnız kalmamak ve Fransa'nın kendisine karşı olan intikamını önlemek için 1872 yılında Avusturya ve Rusya ile I. Üç İmparatorlar İttifakı'nı kurmuştur.³¹⁸ İttifak üyeleri, Doğu Sorununa yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda ortak bir çözüm bulmaya karar vermiş ve herhangi bir savaş ya da sorun meydana gelmeden önce izlenecek siyasetin yolunu da kararlaştırmışlardı.³¹⁹ Paris Antlaşması'ndan beri büyük güçlerin kendi çıkarlarını düşünerek Hıristiyanların durumunu bahane olarak kullandıkları açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.³²⁰

Osmanlı Devleti'nin izlediği siyaseti değiştiren bir diğer husus ise Sultan Abdülaziz'in, Ruslara güvenen Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirmesi olmuştur. Zamanında Abdülmecid üzerinde olan İngiltere Elçisi Stratford'un etkisinin

³¹⁵ 17 Ocak'tan itibaren toplanan Konferansta, Osmanlı Devleti'nin temsilcisi Musurus Paşa olmuştur. 24 Ocak tarihli bir tahriratta Lord Granule'nin "Karadeniz'de sahili olmayan devletlerin gemilerinin durumu ve Karadeniz'i açmak yerine Boğazları açmak ifadesinin kullanılmasının daha uygun olacağını" söylediğini iletmiştir. BOA. , **TS.MA.d.** , 10764 2 Zilkade 1287/ 24 Ocak 1871.

³¹⁶ Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6 İstanbul, 1992. S. 266-269.

³¹⁷ BOA. , **A .DVNSNMH.d.** , 13/57, 19 Muharrem 1288/10 Nisan 871.

³¹⁸ Davut Dursun, "Almanya", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1989. s. 510-520.

³¹⁹ İttifakın esaslarını şöyle özetleyebiliriz: 1- Avrupa'nın mevcut statükonun kabulü, 2- Avrupa barışı tehlikeye düşecek olursa taraflar arasında temas ve görüşmeleri bulunulması, 3- Doğu Sorunundan doğacak herhangi bir güçlüğün birlikte çözümlenmesi, 4- İhtilalci hareketlere karşı birlikte davranılması, 5- Herhangi bir devletle ittifak yapılmaması. Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 8, 2003, s. 242.

³²⁰ Hüner Tuncer, **Doğu Sorunu ve Büyük güçler (1853-1878)** Osmanlı'nın Kader Yılları, s. 104.

yerini Abdülaziz üzerindeki Rus Elçisi İgnatiyef etkisi almıştır.³²¹ Bundan dolayı Rusya'daki siyasi görüşler, Osmanlı Devleti'ni etkileyecek ve İngiltere'yi Osmanlı'dan daha da uzaklaştıracaktı. Rusya'nın iki görüşü vardı: Birincisi Slav halkı için üzülen ve ne olursa olsun onlara yardım etmek isteyen görüş, diğeri ise Ortodoks halkının özgürlüğüne olan düşkünlüğünden korkan görüştü. Bu ikinci görüş Rusya için tehlike oluşturduğundan Rusya'yı korkutmaktaydı.³²² Uluslararası nitelik kazanan Balkan buhranları, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkıp, büyük güçlerin çıkar çatışmalarının ana noktası olmuştur.

Bosna'da çıkan Hersek İsyanı ile başlayan süreçte, bir yandan Osmanlı Devleti'nin tepkileri, diğeri yandan büyük güçlerin baskıları artarken, İngiltere siyasetinin de değiştiğini görmekteyiz. Bu değişim sürecinin arka planında Bosna'daki olaylar yattığı için Bosna'daki İngiltere konsoloslarının faaliyet ve raporları yaşanan süreci daha iyi anlamak için faydalı olacaktır. Bu bölümde İngiliz Konsolosların raporları ışığında, Bosna'daki olayların iç ve dış etkileri Osmanlı bakış açısından ele alınmıştır

3.1. HERSEK İSYANI VE KONSOLOSLAR

19. yüzyıl boyunca Bosna Eyaleti'nde kıvılcımı söndürülemeyen isyan ateşlerinin ara sıra alevlendiği önceki bölümlerde açıklanmıştır. Devlet, isyanı besleyen iç faktörlerin başında gelen, halkın memurlara yönelik şikâyetleri karşısında memurları değiştirmek yerine kanunları değiştirerek sorunları çözme yoluna gitmiştir. İsyancılar eylemlerini çoğu zaman dış faktörlerin maddi ve manevi destekleri sayesinde sürdürmüştür. Keza, Panslavizm dernekleri başta olmak üzere Bosna topraklarına göz diken diğeri güç Avusturya da kendi çıkarları doğrultusunda isyancıları kullanmıştır. Tek müttefiki olan İngiltere'nin de görüşlerinin değişmeye

³²¹ Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi rolü için bkz. Gülnar Kara ve Serap Toprak, "19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya'nın Yalnızlaşması", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi** 5, sy 4 (11 Nisan 2016), s. 677-89.

³²² Radušić, **a.g.e.**, s. 257.

başlamasıyla Osmanlı Devleti, yeni uluslararası şartlara uymaya çabalamaktır.³²³ Bu gergin ortamdan dolayı yerel ve küçük, hatta sıradan bir isyan gibi gözükken Bosna İsyanı bile çok kolay bir şekilde uluslararası bir tartışma konusu olmuştur. Bu yüzden Hersek İsyanını uluslararası ilişkiler gözüyle incelemede konsolosların rolleri ve raporları çok faydalıdır.

İsyanın başlangıç noktası olarak kabul edilen olay Nevesine Kazası'ndaki yüz altmış köylünün vergiler konusunda şikâyetlerini Karadağ Prensi olan Nikola'ya sunmasıdır.³²⁴ Prens Nikola, İstanbul'da bulunan Rus Elçisi İgnatiyef aracılığıyla Bâb-ı Âlî'den bu kişilerin evlerine geri dönmelerini istemiştir. Esad Paşa, Rusya yanlısı olduğu için bu teklifi kabul etmiş ve yüz altmış kişi evlerine geri dönmüştür. Ayrıca bu konunun araştırılması da Bosna Valisi Derviş Paşa'dan istenmiştir. Böylece olayın başlangıç noktasında diplomasi yoluyla yerel bir sorun olan isyan çözülmüş gözükmektedir. Ancak geri dönen isyancılar, Karadağ ve Rusya'nın onlara olan desteklerini gördükleri için halkı isyana teşvik etme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Mültezimlerin zulmü ve bedel-i askeriye vergisi gibi sorunlar yerel idarecilere karşı olan hoşnutsuzluğu artırmayı başarmıştır. Temmuz ayında kaza müdürü ve onu koruyan zaptiyeler öldürülerek isyan fiilen devam etmiştir. Bosna Valisi Derviş Paşa, hemen harekete geçmek yerine Bâb-ı Âlî'nin fikrini sormayı tercih etmiştir. Ancak geçen bu süreç içerisinde isyan her yere yayılmıştır. Esad Paşa'ya göre bu sıradan ve bölgesel bir ayaklanma teşebbüsü olduğu için güç kullanmak yerine nasihatçılar aracılığıyla barışçıl yollardan halletmek gerekirdi.³²⁵ Hersek İsyanının arka planında Panslavist derneklerin desteği ve kışkırtmaları bulunmaktaydı. Nitekim Slav dernekleri, Nevesinli mültecilerin akıllarını isyan fikirleriyle doldurmuşlardı.³²⁶

³²³ Mithat Aydın, “Osmanlı - İngiliz ilişkilerinde Balkanlar'ın yeri: “Osmanlı - İngiliz ilişkilerinde Balkanlar'ın yeri: Bosna - Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar, 1875 - 1876“ doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı 2002. s. 27-28.

³²⁴ Zafer Çakmak, “1875 Hersek İsyanı”, s. 246.

³²⁵ Zafer Çakmak, **a.g.m.** , s. 267.

³²⁶ Tufan Turan, “İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı”, **BELLETEREN** 82, sy 294 (01 Ağustos 2018): s. 628.

İngiltere resmi olarak Hersek İsyanı'na başta fazla ilgi göstermemiştir. Ancak büyük güçlerin olaya alakaları arttıkça Foreign Office, konsolosların raporlarına daha büyük bir önem vermeye başlamıştır. İsyana ile en çok ilgilenen Avusturya olmuştur; çünkü kendi toprağındaki mülteci sayısı çok fazlaydı. Foreign Office'in, İstanbul'daki elçi, bölgedeki konsolos ve konsolos vekili ile yazışmalarının yoğunlaştığını görmekteyiz. İngiltere'nin Bosna'daki durum ile ilgili görüşünü, Londra'da bulunan Elçi Musurus Paşa'nın yazdığı tahriratlardan da görmek mümkündür.³²⁷

Holmes ilk yazdığı raporlarda isyanda dış faktörlerin daha etkin olduğunu belirtmiştir. Ona göre büyük isyan için olağanüstü bir durum yoktu ve 1860'lı yıllara göre de şartlar daha kötü değildi.³²⁸ Bu görüş hem İstanbul'daki elçide hem de Londra'da hâkimdi. Holmes'e göre isyancılar, Mostar-Nevesine yolunda bir karavanı yağmaladıktan sonra her yere sıçrayan zorbalık ve asayişsizlikle halkı korkutarak zorla bir isyana teşvik etmeye çalışmışlardı. Yerli idarecilerin yeterli sayıda kuvvetleri olmadığı için isyancılar, halkı 'güçsüz devlet' sizi koruyamaz propagandası ile silahlandırmaya başlamıştır. İsyancılara desteğin Panslavist dernekler başta olmak üzere Dalmaçya halkından geldiğini belirten Holmes, Karadağ'ın tutumuna karşı kızgınlığını saklamamıştır. Holmes raporlarında dış faktörlere daha fazla dikkat çekilmiştir. İsyana kelimesini kullanmayarak var olan durumu, Sırbistan ve Avusturya'da yetişmiş silahlı grupların 'istilası' şeklinde izah etmeyi tercih etmiştir.³²⁹

Holmes raporlarında dış faktörlerin yanı sıra iç durumu da izah etmeye çalışmıştır. Holmes, Vali ile konuştuğunda kendisine endişelenecek bir durumun olmadığını söylediğini ve olayın uluslararası rolünün gözardı edilerek yerel bir

³²⁷ Haziran ayında geri dönen mültecilerin korkutulmasından dolayı Dalmaçya'ya geri dönenlerin olduğuna dair Server Paşa'nın telgrafı İngiltere'nin Mostar'daki Konsolosunun elçiyi bilgilendirdiğinden söz ederek bölgeye asker gönderilmesini talep etmiştir. BOA. , **HR.MKT.** , 895/43 25 Ramazan 1292/ 25 Ekim 1875. Bu mültecilerin arasından dönmek isteyenler için iskan ve işe konuları, Vali Ahmed Muhtar Paşa'nın telgrafının içinde görülmektedir. BOA. , **HR.SYS.** , 2930/3 9 Safer 1293/06 Mart 1876.

³²⁸ Disraeli'ye göre, isyandan hemen önce Avusturya İmparatorunun Dalmaçya'da gezmesi ve Prens Nikola ile görüşmesi Hersek'teki olaylarla alakalı olabilir. Radušić, **a.g.e.** , dipnot 616.

³²⁹ Holmes'in raporlarının detayları için bkz. Radušić, **a.g.e.** , 257-260. Ve Aydın, **a.g.t.** , s. 30-32.

ayaklanma gibi görüldüğünü belirtmiştir.³³⁰ Holmes, isyancılarla konuşmak için görevlendirilen nasihatçıların da başarılı olamadığını belirtmiştir. İlk nasihatçılar, yerli mutasarif, Mostar Biskoposu ile diğer önde gelen kişilerden oluşturulmuştur. İkinci nasihatçılar devlet tarafından Karadağ sınır çizme komisyonu üyelerinden Haydar Bey³³¹ ve Patrikiye Efendi'nin isyancılarla görüşmeleri olumsuz sonuçlanmıştır. Üçüncü nasihatçılar aynı komisyon üyelerinden Konstant Efendi ve Hasan Paşa görüşmeye gittiklerinde isyancıların onlar ile görüşmek istemediklerini bilinmektedir.³³² Bu durum, İngiltere'yi endişelendirmiş ve İstanbul'daki elçi Elliot, olay yerlerine Holmes'in gitmesini ya da güvendiği birilerini göndermesini önermiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Derby'nin olay yerine gitmesine izin verilmiş ve 13-18 Ağustos 1875 tarihleri arasında bölgeye gidilmesi konsolosların komisyon faaliyetleri çerçevesinde gerçekleşmiştir.³³³

Ağustos ayı başında Avusturya, Rusya ve Almanya tarafından, konsoloslardan oluşan bir komisyonun olay yerine giderek isyancılara “Avrupa devletlerinin onlara desteğinin olmayacağını” belirtmeleri ve kendilerini ikna etmeleri önerilmiştir. Bu komisyon, isyancıların şikâyetlerini dinleyecek ve ilgili makamlara iletecektir. Osmanlı Devleti, İstanbul'daki elçisi yoluyla İngiltere'nin resmi görüşüne aykırı olan bu komisyona katılmasını ısrarlı bir şekilde talep etmiştir. İngiltere istemeyerek de olsa bu isteği sadece Bâb-ı Âlî için kabul ettiğini belirlemiştir.³³⁴ Konsolos raporlarını takip edince Holmes'in Saraybosna'dan son raporunu 13 Ağustos 1875'te yazdığını ve onun

³³⁰ 1875 yılı ilkbaharında Hariciye yazışmalarında söz konusu durum için isyan ya da ihtilal kelimesi kullanılmayıp 'Hersek Vukuatı' adlandırılması yapılmıştır Bkz. BOA. , **HR.SFR3.** , 225/54, 22 Rebiulevvel 1292/28 Nisan 1875.

³³¹ BOA **HR.TO.** , 553 – 10, 29 Rabiulahir 1293/ 24 Mayıs 1876.

³³² Hasan Paşa ve Konstant Efendi'nin gönderdikleri telgrafi BOA. , **HR.SFR3.** , 231/25, 17 Cemazeyilahir 1292/21 Temmuz 1875.

³³³ Radušić, **a.g.e.** , s. 261.

³³⁴ Ağustos başında bu komisyon ile ilgili İstanbul-Londra arasında gerçekleşen yoğun yazışmalara Londra Sefaretinin yazışmalarında rastlanılmaktadır. **HR.SFR3.** , 231/26, 26 Cemazeyilahir 1292/ 02 Ağustos 1875, 231/28, 7 Recep 1292/09 Ağustos 1875, 231/29, 9 Recep 1292/11 Ağustos 1875, 231/31, 10 Recep 1292/12 Ağustos 1875, (Bosna ile ilgili tamim alındığına dair) 231-30 10 Recep 1292/12 Ağustos 1875.

sekreteri olup geçici konsolosluk görevinde bulunan Edward Freeman'ın da ilk raporunu aynı yılın 18 Ağustos'unda gönderdiğim görülmektedir. Bu iki tarih arasında ise Holmes, Hersek yoluna çıkmıştır.

Holmes'e gönderilen 24 Ağustos 1875 tarihli bir talimatta, diğer konsoloslarla berber çalışması, fikirlerini ve önerilerini tartışması istenmiş ve ayrıca hem devletin hem de isyancıların onu bağımsız çalışan biri olarak anlamaları gerektiği ifade edilmiştir. Talimatı gönderen Elliot, Holmes'a silah bırakmaları için isyancıları ikna etmede kendi etkisini kullanmasını tavsiye etmiştir.³³⁵ Ayrıca kendisini dost bir ülke olan İngiltere'nin temsilcisi olarak tanıtıp isyancıları Server Paşa ile konuşmaları konusunda ikna etmesi de söylenmiştir. Bu şekilde İngiltere, Bâb-ı Âlî üzerinde olan etkisini şikâyetleri çözümede kullanacaktır ama bu durumdan İngiltere'nin, birinin tarafını seçtiğinin anlamı da çıkarılmayacak şekilde yapılmadığı İngiltere konsolosları iki gruba ayrılmışlardı. Bir grup Metkoviç tarafına, diğer grup ise Nevesine tarafına gidip isyancılarla konuştuktan sonra Server Paşa ile Stolac'ta buluşacaklardı. Holmes gördüklerini ve tespit ettiklerini hemen İstanbul'a yazıyordu. Ayrıca Mostar'a döndükten sonra da ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır.³³⁶

Konsoloslar, yaptıkları müzakere sürecinde aldıkları talimatlara göre hareket ederek, isyancılarla Avrupa devletlerinin isyana destek vermeyeceklerini ve Osmanlı hâkimiyetinin güçlü olduğunu belirterek onları ikna etmeye çalışmışlardı. Ancak Holmes'in konuştuğu grupta bulunan isyancılar, Avrupa desteği olmasa bile Osmanlı hâkimiyetini kabul etmediklerini belirtmişlerdir. Diğer isyancı grup da tam olarak ikna olmamış ise de reformların uygulanması hususunda Avrupa'nın bir garantisi olursa sunulan şartları kabul edeceklerini söylemişlerdir.³³⁷ Konsoloslar komisyonu hedeflediklerine tam ulaşmadan Hersek'ten ayrılmıştır.

³³⁵ Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış", **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)** 18, 2005, s. 35.

³³⁶ Konsolosların işbölümü ile ilgili bkz. Aydın, **a.g.t.**, s. 50-52. Ve Radušić, **a.g.e.**, s. 265.

³³⁷ *Courrier d'Orient* gazetesine göre, Server Paşa konsolosların toplantısında başkanlık yapıp, firar edenlere geri dönme hakkını vermeyi ve Tanzimat uygulamaları için bazı hususlara dikkat edeceğini belirtmiştir. **HR.TO.**, 517/59, 18 Şaban 1292/ 19 Eylül 1875.

Değerlendirme raporunda Holmes, Hersek'te isyancıların arkalarında bıraktıkları harabeleri, yangınları ve boş evleri tespit etmiş ve uzun yılları kapsayan tecrübesine dayanarak Hıristiyanların durumunu incelemiştir. Holmes, Bosna'daki Müslümanlar ve Hıristiyanların Hersek'tekilerden daha iyi anlaşmış ve Hersek'teki Hıristiyanların genel olarak bir nefret duygusuyla Müslümanlara saldırdıklarını belirtmiştir. Memurlar ile vergilere karşı olan şikâyetlerin daha çok bir isyan için bahane olarak kullanıldığını söylemiştir. Holmes'e göre, isyancıların tavırları ve yıkıcılık tarzlarından dolayı, isyana barış yoluyla ortak bir çare bulmak imkânsızdı.³³⁸ Bu tür ayrıntıların önemi, Avrupa ve özellikle de İngiltere'de yaygınlaşmaya başlayan Hıristiyan halkın Müslüman yönetimlerin altında ezildiğine dair basında çıkan hikâyelere karşışeriden bir gözlem içermesidir..³³⁹

Rusya, Avusturya ve Almanya'nın İstanbul'daki elçileri, konsoloslara Dubrovnik'te buluşup, Server Paşa ile isyancıların razı olacakları çözümler üretmeleri konusunda önerilerde bulunmuşlardı. Elliot bu hususta Holmes'e, söz konusu buluşmaya asla katılmamasını söylemiştir. Bâb-ı Âlî de, Sultanın hükümrânlığı zedeleyen bu öneriyi reddetmiştir.³⁴⁰ Osmanlı Devleti bundan sonra Avrupa Devletlerinin bu şekilde iç işlerine karışmalarını önlemek için 20 Eylül 1875 Fermanı'nı, 2 Ekim 1875 İradesi'ni ve 12 Aralık 1875 Fermanı'nı yayınlamıştır.³⁴¹ Hatt-ı Hümayun ve Islahat Fermanı'nın ruhunu taşıyan bu üç fermanla özel bir Adliye Nezareti'nin kurulması ve vergi toplama konusunda dikkatli olunması konusunda garantiler verilmiştir. İkinci fermana "2 Ekim Adalet Fermanı" adı verilmiş ve fermanla Hıristiyanlara vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve eşitlik konuları hakkında

³³⁸ 27 ve 28 Ağustos'a ait Mostar raporu, bkz. Raduşić, **a.g.e.**, s. 266.

³³⁹ Holmes, Hersek halkının otonomi ya da bağımsızlık istemediklerinin altına çizmiş ve Karadağ'a girmek isteyen tek bölgenin Kolaşin ve Sutorina arasında bulunan yer olduğunu belirtmiştir Holmes'e göre söz konusu bölgenin Osmanlı'ya hiçbir faydası olmadığı gibi sadece yük olmuş ve bu tür davalarda da Osmanlı Devleti'nin aleyhinde davranmışlardı. Holmes saydığı bu sebeplerden dolayı bu toprakların Karadağ'a verilmesinde bir sıkıntı görmemiştir Raduşić, **a.g.e.**, s. 267.

³⁴⁰ İgnatiyef'e göre Elliot, Rusya'nın etkisini engellemek konusunda Türklerden daha büyük Türktü. Raduşić, **a.g.e.**, s. 268.

³⁴¹ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", **Bulleten**, 199,1987. s. 206.

ifadeler yer almıştır. Bütün İmparatorluğu kapsayan 12 Aralık 1875 tarihli fermanla ise modern mahkemelerin kurulacağı, angaryanın kalkacağı, askerlik bedellerinin belli yaşlarla sınırlandırılacağı ve köylülerin toprak satın alabileceği ilan edilmiştir.³⁴²

İngiltere yeni çıkan kanunların uygulamalarını takip etmiştir. Ancak hala eskiden beri süren siyasetin devam ettiğini ve devletin durumu zorlaştıran bütün şartlara rağmen ıslahat yolunu tek çözüm olarak ileri sürdüğünü belirtmiştir. Freeman raporlarında memurların değişimi ve atanmaları, mahkeme kâtipleri arasında Hıristiyanların bulundurulması ve Bosna Gazetesinin ilan ettiğine göre, Mart ayından itibaren Vilayette bulunan bütün meclislerin teşkilatlarının yenilenmesi gibi değişikliklere gidileceği aktarılmıştır. Şubat ayında Saraybosna'da 12 Aralık Ferman'ına ek olarak telgraf yoluyla diğer ıslahatlar da ilan edilmiştir.³⁴³

Sultan Abdülaziz tarafından ilan edilen bu ıslahatlar Avrupa devletlerinin, Osmanlı'nın iç işlerine karışmalarını önleyememiştir. Son fermanla, Bosna'daki olaylardan söz edilmediği ve devletin bu konuda ilgisizlik gösterdiği gerekçesiyle Avrupa devletleri, iç siyasete müdahale etmek için istedikleri bahaneleri elde etmişlerdi. Osmanlı Devleti ise itibarını ve devletin egemenliğini korumaya çalışmıştır. Berlin'de Almanya, Avusturya ve Rusya temsilcileri aralarında yapılan görüşmelerden sonra, resmi olarak 21 Aralık 1875'te bir ıslahat projesi sunulmuştur.³⁴⁴ Bu girişimle birlikte, Hersek İsyanı uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Yeni kanunların uygulanma örneklerini sunduktan sonra Raduşić *'Bu iyi ilerlemeler ne yazık ki pek işe yaramayacaktır; çünkü Andrassy notu ile başlayan süreç, Bosna'nın durumunu iyileştirmek yerine büyük güçlerin işlerine karışmasına yol açtı ve artık Bosna'nın kaderi reformlarının başarılarına değil, büyük güçlerin aralarında olan ittifaklara bağlıdır'* şeklinde olayı özetlemektedir.³⁴⁵

³⁴² Kemal Baltalı. **a.g.y.**

³⁴³ Raduşić, **a.g.e.** , s. 269-272.

³⁴⁴ Tufan Turan, "Andrassy Notasının Birleşik Krallık Gazetelerine Yansımaları", **History Studies International Journal of History** 11, sy 1 (15 Şubat 2019): s. 387.

³⁴⁵ Raduşić, **a.g.e.** , s. 273.

3.2. DÖNEMİN ULUSLARARASI GELİŞMELERİ

3.2.1. İngiltere'nin Olmadığı Avrupa İttifakı-Andrassy Notası ve Berlin Memorandumu

1875 yılının sonlarına doğru Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Gyula Andrassy, Bosna Hersek İsyanını yatıştırmak amacıyla Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatlar için garanti olacak bir nota hazırlamıştır.³⁴⁶ Andrassy'nin, fermanında yer alan ıslahatların iyi olduğunu itiraf ettikten sonra, Bosna'daki olaylardan özel olarak söz edilmediği için bazı hususların belli bir şekilde anlaşılması gerektiğini ifade ettiği notanın içeriği şu şekildeydi:

- 1) Hristiyan halkın özgürce ayinlerini yapmaları,
- 2) İltizam usulünün kaldırılması,
- 3) Çiftçilerin durumunun düzeltilmesi,
- 4) Alınacak vergilerin yerel gereksinimler için harcanması,
- 5) Reformların yapılmasını denetlemek üzere, Müslümanlar ile Hristiyanlardan oluşan bir komisyonun kurulması.³⁴⁷

Nota konusunda ilk olarak Rusya'nın onayı alındıktan sonra Paris Antlaşması'nın garantör devletlerine gönderilmiştir. Ocak ayında İngiltere'ye ulaşan nota üzerinden Dışişleri Bakanı Derby, Londra'nın Rus Elçisine verdiği cevapta notanın içerik olarak fermanların ayrıntılarına benzediğini belirterek notayı resmi olarak kabul etmiştir.³⁴⁸ Ancak kabul için Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması, Sultan'ın hükümrancılığının ifade edilmesi ve ıslahatlar uygulandığında isyancılara silah bırakmaları için baskı yapılması şartlarını koşmuştur.³⁴⁹ Bâb-ı Âlî 'de beşinci madde hariç notayı kabul etmiştir. İsyancılar ise Osmanlı güçlerinin çekilmesini ve Avrupa Devletlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyonun kurulmasını talep

³⁴⁶ Turan, "Andrassy Notasının Birleşik Krallık Gazetelerine Yansımaları". s. 388.

³⁴⁷ Hüner Tuncer, *Doğu Sorunu ve Büyük güçler (1853-1878)* Osmanlı'nın Kader Yılları, s. 112.

³⁴⁸ Radušić, *a.g.e.* , s. 289-290.

³⁴⁹ Turan, "Andrassy Notasının Birleşik Krallık Gazetelerine Yansımaları", s. 389.

etmişlerdi. Andrassy Notasının anlamı şuydu: Var olan sorun artık Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkıp; büyük devletlerin müdahalesine açık hale gelmiştir.³⁵⁰

Bu durumda İngiltere'nin, ıslahat hususunda baskı yapmaktan başka çaresi kalmamıştır. Konsolosların raporlarına dayanarak Elliot Bâb-ı Âlî ile görüşmelere devam etmiştir. Özellikle mülteciler meselesinde ve Popovo Polje olaylarının tekrarlanmaması hususunda İstanbul'a öneriler sunmuştur. Diğer yandan Elliot, sadece Bosna'daki konsolosların değil Belgrad, Dubrovnik ve Petrograd Konsoloslarının tespitlerine de başvurarak diğer aktörlerin soruna katkıları hakkında da bilgiler almıştır. Örneğin 1875 yılının sonbaharında İngiliz gazetelerinde çıkan Popovo Polje hadiseleri İngiliz kamuoyunu etkilemiştir. Muhabirlere göre, Popovo Polje'den kaçıp yeniden evlerine dönen gayrimüslimler, bu sefer eşkiyanın zulmüne uğrayıp yeniden kaçmak zorunda kalmışlardı.³⁵¹ Olayı The Times muhabirinden öğrenen Holmes, Mostar'dan konuyu Elliot'a bir rapor ile bildirmiştir.³⁵² Durumu anlatmak üzere Elliot, İngiliz Sefareti Baştercümanı Sir Alfred Sadison'u Bâb-ı Âlî'ye göndermiştir. Zira, Londra Sefiri Musurus Paşa'dan gelen yazıda da³⁵³ İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Russell'in bu durumdan rahatsızlığı vurgulanmaktadır. Netice olarak, İstanbul Vali değişikliğini uygun görerek bir kaç gün içinde Selanik³⁵⁴ Valisi Rauf Paşa'yı Bosna'ya atamıştır.³⁵⁵ Bununla da kalmayarak, Osmanlı merkezi Trebine Kumandanı Hüseyin Paşa'ya sözkonusu halkın can ve mal güvenliklerinin sağlanmasının yanı sıra kaybolan emlak ve hayvanları ile ilgili zararlarının hazineden karşılanmasını bildirmiştir.³⁵⁶

Bosna'daki çıkar mücadelesinin, Avrupa barışını tehdit ettiğinin farkında olan bütün büyük güçler, isyanın biran önce barışçıl yollarla bastırılmasını istemişlerdi.

³⁵⁰ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", s. 207.

³⁵¹ BOA. , **HR.MKT.** , 895/5 lef: 7, 21 Ramazan 1292/ 21 Ekim 1875.

³⁵² Daha önce bahsettiğimiz gibi Hersek isyanı nedeniyle Holmes bu sırada Mostar'da bulunmaktaydı.

³⁵³ BOA. , **HR.SFR3.** 231/37, 8 Şaban 1292/09 Eylül 1875.

³⁵⁴ Atanması ile ilgili irade BOA. , **İ.DH.** , 709/49639, 17 Ramazan 1292/ 17 Ekim 1875.

³⁵⁵ BOA. , **HR.TO.** , 552/75, 24 Ramazan 1292/24 Ekim 1875.

³⁵⁶ BOA. , **HR.MKT.** , 900/57, 13 Zilkide 1292/ 12 Aralık 1875.

İngiltere diğer güçlerden farklı bir şekilde hareket etmiş ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gerekirse isyancılara taviz verilmesini bile çözüm olarak görmüştür. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ile isyancılar arasındaki çatışmalarda devam etmekteydi. İstanbul'daki İspanya Büyükelçisi Conte'ye göre bu çatışmalar gereksizdir.³⁵⁷ Çünkü neticede isyanın sonucu çatışmalara değil, büyük güçlerin istediklerine bağlı olmuştur.

Elliot'a göre artık isyancılar ulus teşebbüsü ile hareket etmeye başlamışlar ve reformların uygulanması onları etkilemez bir hale gelmiştir. Knez Milan, Bosna'daki olayların tehdidini bahane ederek doğrudan hadiselere karışmaya başlamış ve hatta savaş tehdidi ile toprak talebinde bulunmuştur.³⁵⁸ Aynı zamanda Panslavist hareketler yürüten Rus konsoloslarının rolünü gözden kaçırmayan Elliot, Dubrovnik'teki Rus Konsolosunun isyancılara kendi evini açmış olmasını açık bir destek ifadesi olarak göstermiştir.³⁵⁹ Ayrıca Elliot, Karadağ söz konusu olduğunda Rusya'nın, Knez Nikola'yı olaylardan ayrı tutmaya çalışıp, isyancılarla bir alakası olmadığını belirtmeye çalışmasını da ilginç görmüştür.

Bosna'daki olaylar devam ederken İstanbul'daki durumları da unutmamak gerekir. Mithat Paşa bir anayasa yapılması görüşünden dolayı ve ayrıca Mayıs 1876 yılındaki softaların ve ulemanın baskısı sonucu Mehmet Rüştü Paşa, tarafından görevden alınmıştır. Sultan Abdülaziz'in ölümü de durumları daha karmaşık bir hale getirmiştir. Merkezde vaziyet bu haldeyken sınır bölgelerinde ise Panslavist hareket

³⁵⁷ Turan, "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", s. 644.

³⁵⁸ Edin Raduşić, a.g.e. , s. 292.

³⁵⁹ "Ragusa'daki Rus Konsolosu M.Yonine (Lonin), asilerle işbirliği yapma hareketlerini gizleme gerekliliğini hissetmemişti bile. O asi şefleriyle, planlarını yaptıkları evinde buluşmuş ve onlara İgnatiyef'in, Türk yetkililerinin muameleleri konusunda kendisine vermiş olduğu bilgiler ile yardım etmiştir. Bir asi şefinin öldürülmesi üzerine Konsolosluktaki Rus bayrağının yarıya çekilmiş görülmesi ve konsolosun resmi bir şekilde cenaze törenine katılması onun az çok gizli olan asilerle işbirliğini ortaya koyuyordu. Her türlü silah, mühimmat ve erzak aynı güvenilir kanallardan yapılmıştır." Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış", s. 31.

artık daha açık bir şekilde isyancıları desteklemeye başlamıştır. İngiltere ve Rusya kutuplarının arasında kalan Almanya bir öneri hazırlamıştır.³⁶⁰

Almanya Şansölyesi Otto von Bismarck, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme planı tasarlamıştır. Bu tasarıda Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve Besarabya'nın da Rusya'ya verilmesi önerilmektedir. Berlin Memorandumu'nda yer alan öneriler doğrultusunda mülteciler geri döndüklerinde evleri yeniden inşa edilecek, bu faaliyetlerin takibi için başında bir Türk komiserin olduğu özel bir komisyon kurulacak, Osmanlı Devleti'nin askerleri geri çekilecek, hem Müslüman hemde Hristiyan halk silah bırakacak, konsololar ve delegeler bölgede durum takibi yapacaklardı. Belirtilen bu öneriler gerçekleşmediği takdirde Avrupa Devletlerinin, Avrupa barışı için Hristiyanları "himaye" etme adı altında savaşa girebileceği yönünde bir tehdide işaret etmiştir.³⁶¹

İngiltere resmi olarak 19 Mayıs 1875 yılında söz konusu memorandumu reddetmiştir. Dönemin başbakanı Lord Derby, verdiği uzun cevapta memorandumu eleştirirken, son kısmını da çok ağır bulmuştur. Siyasi izole bir hayat yaşayan İngiltere, Avrupa Uyumuna dâhil olmak için memorandumu kabul edebilirdi. Ancak gerek sunulan önerilerin ağır şartlar içermesi, gerekse de İngiltere'nin dahli olmadan yazılan bir memorandumu emri vaki olarak kabul etmek kendi itibarlarına yakışmayacaktı. Disraeli'ye göre, bu memorandumu kabullenmek bir askeri ihtilali kabul etmek demektir. Andrassy Notası ve Fermanın yolu tercih edildikten sonra diplomasi görüşmelerinde, Derby Londra'da bulunan, Rus Büyükelçisine ıslahat için karar vermenin daha erken olduğunu belirtmiştir. Disraeli'ye güvenen Kraliçe Victoria'ya göre, bu karar Hristiyanlara zulüm eden Türkleri güçlendirecektir.³⁶² Parlamentodan geçtikten sonra İngiltere, memorandumu resmi olarak reddetmiş ve rızası olmayan bu memorandumu Bâb-ı Âlî'ye sunmamıştır. İngiltere'nin memorandumu reddederken ki bakış açısını Elliot'a fikrini soran İspanya Elçisi Conte'nin aldığı cevapta görebiliriz:

³⁶⁰ Roderic H. Davison, "Üç Padişahlı yıl", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform** C. 2, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 88-109.

³⁶¹ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", S. 212 ve Hüner Tuncer, "Doğu Sorunu ve Büyük güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları", s. 117.

³⁶² Radušić, **a.g.e.**, s. 307.

‘Şu an yapılması gereken şey Türkiye’nin, İmparatorluktaki bütün vatandaşlarının durumunu olumlu olarak değiştirecek reformları yapmasını sağlamak. Ancak eğer başka bir şey isteniyorsa, bu ülkenin bütünlüğüne saldırılmak isteniyorsa, İngiltere açıkça savaş açar ve bir kez başladı mı bir daha da vazgeçmez... Şu an en önemli şey, isyanın sona ermesi, her şey sona erdikten sonra Türk hükümetinin söz verdiği reformları uygulaması. Bu reformlar doğal olarak çok kapsamlı olmazlar ancak Türklerle Hıristiyanlar arasında eşitliği sağlarlar.’³⁶³

Merkezde hala süren asayişsizlik ve elçilerin öldürülmesi olayları, İngiltere’yi tedirgin etmiş ve Selanikte bulunan Beşikler limana donanmayı sevk etmiştir. Kırım Savaşı öncesini hatırlatan gelişmeler yüzünden İngiltere’de War Office, Bosna konusu ile ilgilenmeye başlamıştır. İngiltere’nin siyasetinde artık eskiye dönme şansı kalmamıştır. Boğazlar tehlikeye girdiğinde artık İngiltere’nin maksimum planı denilen Osmanlı toprak bütünlüğü koruma siyaseti yerini minimum plana, yani Boğazları koruma siyasetine dönüşmüş ve bu değişimin kurbanı da Bosna olmuştur.³⁶⁴

3.2.2. İstanbul Konferansı’nın Arka Planı

Haziran ayının sonuna doğru Sırbistan Knezi Milan’ın savaş ilanı ile artık barış eylemleri önemini kaybetmiştir. Milan kendi mezhebinde olan halkın ezildiği ve Osmanlı askerlerinin Sırbistan’ın her tarafını kuşattığı iddiasındadır ve savaşı bu sebeple ettiğini bilan elirtmektedir. 1 Temmuz 1876’da Sırbistan ve 2 Temmuz’da Karadağ’ın savaşa girmesi, Panslavizmin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından önemliydi. Bosna toprağını almak isteyen Sırbistan’ın planından endişelenen Avusturya, Rusya ile gizli bir anlaşma yapmıştır. 8 Temmuz 1876 tarihli Reichstadt

³⁶³ Turan, “İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı”, s. 667.

³⁶⁴ Raduşić, a.g.e. , s. 308.

Antlaşması'nda, savaş sırasında iki ülkenin tarafsız kalmaları ve savaş sonucuna göre hareket etmelerine dair ihtimaller ve ortak tutumlar üzerinde görüşmeler yapılmıştır.³⁶⁵

Savaş başladığında konsolos raporlarının da önemi artmıştır. Elliot, bu raporlar üzerinden yaptığı değerlendirmede Sırbistan'ın savaş için bir sebebi olmadığını, Küçük İZvornik'teki olaylar hariç Osmanlı Devleti'ne karşı bir tutum ya da açıklamasının olmadığını belirtmiştir. Disraeli, Sırbistan'ın özerkliğinin kaldırılmasını talep edecek kadar kızmış ve hatta Belgrad'daki konsolostan 'Eğer Sırbistan tekrar düşmanca hareketlerde bulunursa, Prenslik hem bundan sorumlu olacak ve hem de İngiltere'nin yardımından mahrum kalacak' söylemini dile getirmesini istemiştir. İngiliz belgelerinden Raduşić'in aktardığına göre ise Knez Milan'ın, Moskova ve Macaristan'daki Slav örgütlerinden destek aldığı ve hatta Rusya'dan gönüllü askerlerin kendisine katıldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Konsolosluk kurulduğundan beri Karadağ'ın olumsuz yaklaşımı raporlarda görülmekteydi. İşkodra'daki İngiltere Konsolosu olan Green'e göre, Bosna'daki İsyani bastırabilmek için Karadağ'ın etkisini yok etmek gerekirdi. Onlara göre, Karadağ uluslararası himaye altında bulunduğu için Osmanlı Devleti, sınırı geçemezdi. Holmes'e göre, Karadağ'a biraz toprak verilebilirdi. Örneğin, Avusturya ve Karadağ arasında yer alan ve Osmanlı Devleti'ne vergisini bile ödemeyen ve sadece sorun çıkartan Spiç Limanı'nın buna uygundu.³⁶⁷

Derby, toprak verilmesi önerisini açık bir şekilde reddetmişti; çünkü bu durum, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğün şeklinde yorumlanacak ve Avusturya gibi ülkelerde toprak isteklerinde bulunacaktı. Savaş ilerledikçe, Berlin Memorandumu'nda olduğu gibi siyasi olarak izole olmaki stemeyen İngiltere, bu konuda uluslararası bir konferans düzenleme ihtiyacı duymuş ve Rusya ile görüşmelere başlamıştır. Görüşmeler başta Londra'daki Rus Elçisi ile Derby arasında gerçekleşmiştir. Avusturya'nın, Bosna'yı işgali önerisi İngilizlere ağır gelmiştir. İngilizler, Avusturya'nın açık bir şekilde bu

³⁶⁵ Mahir Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Avusturya Diplomasisi", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi** 5 (2018), s. 151-181

³⁶⁶ Raduşić, **a.g.e.** , s. 312.

³⁶⁷ Raduşić, **a.g.e.** , s. 313.

işgali istemediğini gerekçe göstererek savaşın sonuçlarının beklenilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

İsyancı tarafın artık ıslahat istemediği belliydi; çünkü açık bir şekilde bağımsızlık istiyorlardı. Ayrıca Bâb-ı Âlî, bir özerklik söz konusu olmadan ıslahat konularını görüşmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Savaş sırasında İngiltere'nin resmi görüşü, eğer Osmanlı Devleti kaybederse Bosna'ya, Romanya ve Sırbistan gibi özerklik verilebileceği; ama Osmanlı Devleti kazanırsa o zaman Girit İsyanı sonuçları gibi (1866-1867) büyük güçler tarafından bir kararın verilmesi gerekeceği şeklindeydi. Bu söylemle beraber ilk kez İngiltere'nin artık özerklik verilmesine bir seçenek olarak bakmaya başladığını görmekteyiz.³⁶⁸

Savaşta, Osmanlı Devleti'nin hala kazanacağına inanan İngiltere için özerklik konusu gündemde değildi.³⁶⁹ İngiltere'nin önerisine Rusya'dan cevap gelmiş ve Bosna için bir özerkliğin tanınması ya da en azından ekonomi konusunda özerk olması gerektiği belirtilmiştir. Ancak Avusturya, yarı özerklik fikrine sıcak bakmadığı gibi ekonomik bir özerkliği de çıkarlarına tamamen ters olarak görmektedir. Bu sıralarda İngiltere ve Rusya aralarında yoğun yazışmalar başlamış ve özerklik konusu üzerinde farklı görüşler meydana çıkmıştır. Derby'e göre yerel otonomi gibi esnek kelimelerin kullanılması, herkesin kendince yorumlamalarda bulunmasına yol açmıştır.³⁷⁰

Bosna'nın özel durumunu hatırlatan Derby, raporlara dayanarak isyancıların sadece yerel sıkıntılardan dolayı isyan etmediklerini belirterek kendilerine dışarıdan gelen desteği de hatırlatmıştır. İngiltere'ye göre, Gorçakof'un özerklik verilmesi halinde isyanın aniden biteceğini söylemesi, kendisinin isyancılarla irtibatta olduğuna açık bir delildir. Diğer yandan İngiltere, Rusya ve Avusturya'nın yazışmalarının nihai bir sonucuna varılamamıştır. Ancak değişen tek şey artık özerkliğin türü üzerinde

³⁶⁸ Raduşić, **a.g.e.**, s. 318.

³⁶⁹ Disraeli'ye göre, Bosna'ya özerklik verilmesi İrlanda'ya özerklik verilmesinden daha zordu. Raduşić, **a.g.y.**

³⁷⁰ Şuvalov'a göre, İngiltere'de bu durumdan memnun kalacaktı. Rusya ise İngiltere'den farklı olarak bunu daha açıkça ifade ediyordu. Raduşić, **a.g.y.**

konuşulmasıdır. İngiltere, büyük güçlerin ve Bâb-ı Âlî'nin iki temsilci ile katılacağı bir konferansın toplanması için davette bulunmuştur.³⁷¹

İstanbul'da toplanan Konferansa Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya katılmıştır. Konferansta Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nazırı Saffet Paşa temsil etmiştir. İngiltere ise konferansta kendisini, Sömürgeler Bakanı Lord Salisbury'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Sir Henry Elliot'la birlikte temsil etmesi için olağanüstü elçi olarak atanmasını kararlaştırmıştır.³⁷² Konferanstan önceki görüşmeler sırasında, Bosna'da vilayeti birleştirmenin yanında, bir yıllık ıslahatları denetlemek amacıyla başında vali olan bir uluslararası komisyonun, bölgeyi idare etmesi ve Sırbistan ile Karadağ konusunda da var olan statükonun korumasına dair konuşmalar yapılmıştır.³⁷³ Konferansta devletin bağımsızlığına ters düşecek sonuçlara varılmasına bir önlem olarak Osmanlı Devleti, konferansın başladığı gün olan 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet yöntemini ilan etmiştir.³⁷⁴

İstanbul Konferansı sırasında, İngiltere siyasetinin değiştiği görülmektedir. Konferansın önerilerini Bâb-ı Âlî kabul etmemiştir; çünkü konuşulan maddeler açık bir şekilde Avrupa'nın, devletin iç işlerine karışmasına izin veriyordu. İstanbul Konferansı ile İngiltere siyasetinde değişen bir diğer husus ise, İngiltere'nin öneriler sunmakla beraber inisiyatifli davranarak, Avrupa ülkelerine yakınlık göstermesidir. Konferanstan sonra yazışmalar devam etmiş fakat İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın gizli antlaşması hakkında bir bilgi edinilmemiş ve Bosna da zaten Avusturya'nın olmuştur. İstanbul Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Gorçakof, büyük güçlere reddedilen maddelerin üzerinde birleşmeyi önermiştir.³⁷⁵

³⁷¹ Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı (1876)'na Giden Yolda İngiltere'nin 'Doğu' Politikası", **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** 17, sy 17 (01 Ocak 2005), s. 59-66.

³⁷² Salisbury'nin siyaseti ve görüşü için bkz. Mithat Aydın, **a.g.m** , s. 61-62.

³⁷³ Mithat Aydın, **a.g.m** , s. 64.

³⁷⁴ Hüner Tuncer, **a.g.e** , s. 127.

³⁷⁵ Hüner Tuncer, **a.g.e** , s. 178

3.2.3. Osmanlı - Rus Harbi ve İngiliz Çıkarları

İstanbul Konferansı'na katılan devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı takip edilecek siyaseti belirlemek için Londra'da toplanmışlar ve parlamenter sisteminin kökleşmesinden korkan Rusya tarafından sunulan protokolü imzalamışlardı. Gurur kırıcı ve itibar zedeleyici maddeleri, Bâb-ı Âlî bir savaşa girmek pahasına reddetmiştir. Musurus Paşa'ya göre, böyle bir ihanet içeren protokolü imzalamak yerine savaşta yenilmek daha şerefli olacaktır.³⁷⁶ Nihayet Avrupa'nın hukukunu müdafaa etmek iddiasıyla harekete geçen Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân etmiştir.³⁷⁷

Aylarca süren savaşın ilk barış eylemleri, 31 Ocak 1878'te imzalanan Edirne Mütarekesi ile başlamıştır. Bosna Hersek'te, Hıristiyan ahalinin bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılacağına dair kabul edilen madde içerisinde Bosna da yer almakta idi. Barış görüşmeleri, Rusların karargâhlarını Yeşilköy'e (Ayastefanos) nakletmelerinden sonra bu bölgede devam etmiş ve 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır.³⁷⁸ Konsolos raporlarına göre, 5 Martta Avusturya'nın Bosna'yı işgal edeceğine dair söylentiler ulaşmış ve bu haber halk arasında pek sevinç yaratmadığı gibi tam tersine herkeste bir endişe yaratmıştır.³⁷⁹ Oysa bu durum, bir işgal halinde kamuoyunun olası tepkisini anlamak açısından önemlidir.

Dönemin konsolosunun işgale olumlu bakışı aslında İngiliz siyasetinin kırılma noktasını göstermiştir. Önceki bölümlerinde anlatıldığı üzere, Sir William Richard Holmes Bosna'da 17 yıl (1860-1877) boyunca konsolosluk görevi yapmıştır. Holmes'in raporlarını inceleyen Radušić, 17 yıl boyunca aynı görüşe sahip olmadığını çalışmalarında ifade etmektedir. Göreve ilk atandığında, diğer yabancı ülkelerin konsolosları ile daha yakın olmuştur, onların etkisinde kalan Holmes, varolan isyan çerçevesinde Osmanlı Devleti aleyhine yazılar yazmıştır. Zaman geçtikçe Osmanlı

³⁷⁶ Radušić, **a.g.e.**, s. 356.

³⁷⁷ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994.

³⁷⁸ Mahir Aydın, **a.g.y.**

³⁷⁹ Radušić, **a.g.e.**, s. 360. Dönemdeki konsolos olan Freeman, belli bir şekilde Avusturya'nın Bosna'yı işgaline olumlu bakmış ve hakkında bu işgali istediğine dair yanlış bilgiler aktarmıştır.

idarecileriyle daha yakın irtibat kurmuş ve idarecilerin görüşünde haklı olduğunu ve, özellikle Avusturya ve Rusya'nın, yabancı konsoloslarının faaliyetlerinin zararlı olduğunu ileri sürmüştür. Konsolos Holmes'un raporları, Osmanlı topraklarında 20 yıldan fazla ve Bosna'da 17 yıl boyunca kesintisiz görevde olması nedeniyle önem taşımaktadırlar ve Foreign Office'in siyasetini oluştururken de en önemli kaynaklardan olmuştur. Holmes'un görevinden ayrılması ile başlayan süreçte ise İngiliz konsoloslarının yeni şartlara göre farklı görüşlerine rastlamak mümkün olmuştur.

Hersek İsyanı ile başlayan süreçte Doğu Sorunu çerçevesinde büyük güçler için Osmanlı'nın Avrupa toprakları, diğer bölgelere göre daha büyük ilgi görmektedir. Artan ilgi yüzünden, sahada bulunann konsolosların faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Yanısıra ayrıntılar ve haberler artık sadece konsoloslar yoluyla değil, seyyahlar ve gazeteciler aracılığıyla da İngiliz Hükümeti'ne ulaşmaktadır. Konsoloslar muhafazakar partinin görüşüne sahip olup seyyahlar ve gazeteciler daha ziyade liberal parti görüşlerini desteklemişlerdir. Böylece aynı vakalar üzerinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ayrıca Freeman konsolos vekili olduğu dönemde, Holmes tarafından yalanlanmış olan gazete yazıları, Freeman'ın kendi raporlarında doğrulanmıştır. Avusturya'nın işgalinden sonra görevde devam ettiğine göre, Freeman'nın Osmanlı idaresine karşı nasıl bir görüş sahibi olduğunu tahmin etmek zor değildir. Gerek raporlarına, gerek halk ile konuşmalarında³⁸⁰, gerek sahadaki gezilerinde³⁸¹ İngiliz konsolosların Bosna konusunda kimin tarafında oldukları belli olmuştur.

³⁸⁰ İkinci bölümde anlatıldığı üzere Freeman slav dillere hakimdi.

³⁸¹ 1878 yılına Yenipazar sınırlarında gezdiğini ve Avusturya asker komutanı Milenoviç ile sınırları tespit etmeye çalıştığını İngiltere sefaretinin tahriratından öğrenmekteyiz. BOA. **HR.SYS.** , 1916/ 64 14 Rebiulahir 1295/ 17 Nisan 1878, 1384/20, 9 Cemazeyilevvel 1295/11 Mayıs 1878.

3.2.4. Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Avusturya'nın Bosna'yı İşgali

Ayastefanos Antlaşmasının ardından Avusturya Bosna için harekete geçmiştir. Slavların tehdidine karşı kendi sınırlarını koruma bahanesiyle Yenipazar Sancağı'na asker göndermiştir. Berlin Kongresi öncesinde, Nisan ve Mayıs aylarında, Bosna Sırbistan sınırında, Avusturya Harbiye Nazırı ile İngiliz Konsolosu Freeman'ın sınır tespiti bahanesiyle birlikte gezdiği anlaşılmaktadır.³⁸² Ayastefanos Antlaşması sonrasında Rusya'ya karşı birlikte hareket eden İngiltere ve Avusturya, aralarında bir anlaşma yaparak Rusya'yı, Berlin'de yapılacak uluslararası bir kongreye davet etmişlerdi. Rusya savaştan gücü kalmadığı için bu isteği kabul etmiş ve 13 Haziran 1878'de Almanya Başvekili Bismarck'ın başkanlığında, görüşmeler başlamıştır.³⁸³

Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni Müşir Mehmed Âli Paşa, Berlin Sefiri Sâdullah Bey ve Nâfia Nâzırı Kara Todori Paşa temsil etmişlerdi. Osmanlı Devleti, Ayastefanos maddelerinin hafifletileceğini düşünürken aslında her devletin kendi toprakları üzerindeki çıkarlarını korumaya çalıştığını ve İngiltere'nin bile Osmanlı aleyhinde olduğu görülecektir.³⁸⁴ Berlin Kongresi'nde İngiltere'yi Disraeli, Salisbury ve Berlin Elçisi Russell temsil etmiştir. Bu durum İngiltere siyasetinde bir ilktir; çünkü ilk defa Dışişleri Bakanı ve Başbakan birlikte bir uluslararası kongreye katılmışlardır.³⁸⁵

Berlin Kongresi'ndeki Bosna ile ilgili görüşmeler, büyük güçlerin önceden aralarında yapılan anlaşma üzerinde olacaktır. Bu da Avusturya'nın Bosna'yı işgali'dir. Kongre başladığında Andrassy, tarafından örtbas edilen işgal, Aleksandar Paşa'ya 'Bosna'ya asker ithali' olacağı şeklinde söylenmiştir.³⁸⁶ Bu nedenle yerli halkın istekleri ya da Bâb-ı Âli'nin fikirlerinin artık hiçbir önemi kalmamış ve Avusturya'nın işgali emri vaki olmuştur. Bosna meselesi, 28 Haziranda tartışmaya

³⁸² BOA. , **HR.SYS.** , 1916/64, 14 Rebiulahir 1295/ 17 Nisan 1878 .

³⁸³ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1992.

³⁸⁴ Ali İhsan Gencer, **a.g.y.**

³⁸⁵ M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett, ed., **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877 - 1878 and the Treaty of Berlin** (: The Univ. of Utah Press, Salt Lake City 2011).

³⁸⁶ Safet paşa tezkiresi. BOA. , **Y.EE.** , 43/131, 15 Cemazeyilahir 1295/ 16 Haziran 1878.

açılmış ve Avusturya, Ayastefanos'taki çözümün uzun vadeli olarak barış getirmeyeceğini, Rus tehdidi karşısında kendisini Avrupa'ya karşı sorumlu hissettiğini belirtmiştir.³⁸⁷ Ayrıca, Avusturya tarafı, özerk bir idarenin Bosna'daki şartları daha da zorlaştıracağı tezini nüfus, sosyal yapı ve ticaret yolları konularına dayanarak ileri sürmüştür. Lord Salisbury, Bosna konusunda konsolosların raporlarına dayanarak güçlü bir idare kurulmasının gerekli olduğunu söyleyerek, Avusturya'yı desteklemiştir. Salisbury, Bosna'nın, özel yapıda olmasını, dış tehditleri gerekçe göstererek işgal kararını meşrulaştırmak amacıyla kullanmaktan çekinmemiştir. Osmanlı Devleti hariç herkes bu durumu kabul etmiştir.

İşgalin kaçınılmaz olduğunu gören Osmanlı Devleti, şartları tartışmaya başlamış ve olası işgalin yöntemleri hakkında açıklama istemiştir. Süresiz işgal kabul edilince aslında bir nevi ilhak yoluna girilmiştir. Bölgenin yönetimi tartışılırken Sultan, yerli halkın tepkisinden de korkmuş ve formalite olsa da hükümranlığı korumayı başarabilmiştir. Mahmud Celaleddin Paşa, Osmanlı aslında Kongre'de İngiltere'nin sert tutumu³⁸⁸ oluşabilecek anlaşmazlıkların olmaması için müzakereye devam etmiştir. Bosna'nın işgali konusu Kongre'den önce gerek İngiltere'nin imzaladığı anlaşmalar ve gerekse de Rusya'nın gizli görüşmelerinde kararlaştırılmıştır. İşgalin diğer önemli hususu ise Yenipazar bölgesinin işgale dâhil olmamasıdır.³⁸⁹ Yenipazar bölgesi Osmanlı hâkimiyetinde, Sırbistan ve Karadağ'a ayrılan bir yer olarak kalmış ve Avusturya'nın da bölgede asker bulundurmasına izin verilmiştir. Bosna işgali ile ilgili 25. maddenin açıklamasında, İngiltere himayesinde Avusturya ve Osmanlı devleti arasında, bölgede Sultanın hükümranlığı sürdürmesi ile asker ithal konusunda ayrıntılar için görüşmeler olacağını belirtilmiştir.³⁹⁰

³⁸⁷ BOA. , Y.EE. , 43/25, 29 Cemazeyilahir 1295/ 30 Haziran 1878.

³⁸⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, “**Mirat-ı hakikat, Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa**” (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1910/ 1326).

³⁸⁹ Aleksandar Paşa, Lord Salisbury ve Elliot'un bir görüşmesi sırasında, Bosna Vilayeti konusunda Elliot, Yenipazar bölgesinin tazminata karşılık verilmesinin daha iyi olacağını düşündüğünü söylemiş ama reddedilince de ısrar etmemiş ve şahsi bir düşüncesi olduğunu söylemiştir Celaleddin Paşa, **a.g.e., s. 678.**

³⁹⁰ BOA. , Y.EE. , 103/30, 13 Recep 1295/ 14 Temmuz 1878, **Y.PRK.HR 3/16**, 16 Recep 1295 17 Temmuz1878.

İngiltere temsilcileri, Berlin Kongresi'nin sonuçlarından çok memnum kalmışlardır. Salisbury'nin, Kraliçe'ye yazdığı üç sayfalık müjde mektubunun içeriğinde "Bosna" kelimesinin hiçbir yerde geçmemesi artık İngiltere'nin siyasetinde Bosna'nın öneminin kalmadığını resmi bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Bosna'da bulunan Konsolos Freeman ayrıntılı raporlar yazmaya devam etmiştir. İşgalin haberi geldiğinde halk validen açıklama alamayınca huzursuzluk başlamıştır. Freeman bu hususu Osmanlı idaresinin güçsüz olduğunun göstergesi olarak belirtmiştir. Temmuz ayında halkın şikayetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin açıklaması, Avusturya'nın Bosna'ya 'temellük' için değil, asayiş sağlamak üzere geldiği şeklinde olmuştur. Bunun yanı sıra Karadağ ve Sırbistan tehdidine karşı bölgede buldukları ve İngiltere'nin Kıbrıs'a girmesi gibi bir durum olduğu şeklinde açıklamalar yapmıştır.³⁹¹

Avusturya mahkeme sistemi ile ilgili İngiltere'yi örnek almış; varolan konsolosları devam ettirmiş ve zamanla kendi kanunlarını çıkarmıştır. Bosna'nın Avusturya tarafından işgalinden sonra İngiltere, Avusturya'nın işini kolaylaştırmak adına kendi konsoloslarının mahkeme yetkilerini 1 Kasım 1880 tarihinde kaldırmıştır.³⁹² İngiltere'nin Bosna'daki konsoloslarının mahkeme yetkilerinin lağvedildiğine dair kararı, Londra'dan İstanbul'a telgraf yoluyla Avusturya'nın resmi kararları çıktıktan sonra bildirilmiştir.³⁹³

Berlin Kongresi sonrasında İngiliz siyasetini yürütmek için Bosna'daki konsolosların raporları eski önemini kaybetmiştir. Çünkü siyasi görüşmelerin yeni odağı Yeni Pazar bölgesinin statüsü ile Doğu Rumeli'den Rus askerlerinin çekilmesi olmuştur. Ayrıca Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bu dönemde ilginç olan husus ise Bosna konusunda Kraliçe'ye yazılan telgraftır.³⁹⁴ Telgrafta Kraliçe'den Avusturya işgaline

³⁹¹ BOA. , **Y.EE.** , 76/71 lef: 6 25 Cemazeyilahir 1295/ 26 Haziran 1878.

³⁹² Amila Kasumović, „Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881“ **Godisnjak.CBI.ANUBiH**, sy 43 (2014), s. 241.

³⁹³ BOA. , **HR.SFR3.** , 282/33, 13 Zilhicce 1289/ 6 Kasım 1881.

³⁹⁴ BOA. , **Y.PRK.NMH.** , 1/30, 08 Şevval 1295/ 7 Ağustos 1878.

karşı müdahil olması rica edilmiştir. Bundan böyle, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde, Mısır, Kıbrıs, Boğazlar gibi yeni odak noktaları önem kazanacaktır.

Büyük güçlerin siyaseti Osmanlı açısından değişmiş olmakla birlikte, kendi temel çıkarları ile ilgili olarak ticaret yollarını güvence altına alma planları yine işlemektedir. Bunun bir kanıtı olarak Berlin Kongresi'nden sonra bağımsızlığını kazanan Karadağ'a atanan yeni İngiltere elçisi, knez ile ilk buluştuğunda ticari anlaşmalar yapmıştır.³⁹⁵

³⁹⁵ Karadağ'ın bağımsızlık sonrası diplomatik ilişkileri hakkında b.a. Tatjana Jović, **Diplomatic Missions in the Principality and the Kingdom of Montenegro**, National Museum of Montenegro, 2010). ve Stanko Roganović ve Marko Špadijer, **Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori**, Zagreb, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, , 2002.

SONUÇ

Çalışmamızda Bosna'daki İngiliz Konsolosluk faaliyetleri Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden takip edilmiş ve diğer arşivlerin kaynakları üzerine yazılmış çalışmalar karşılaştırılmıştır. Osmanlı belgeleri incelendiğinde, resmi konsoloslukların kurulumundan önce de konsolosluk faaliyetleri için berat alınan isimlerin bölgeye girişleri ve halka kendilerini tanıtmalarının ticaret ve seyyahlık üzerinden olduğu görülmektedir. 1853 yılında Saraybosna'da, 1838 yıllarında ise ticaret yolu güzergahında bulunan Yenipazar şehirlerinde, İngiliz Konsolos vekillerine rastlanmıştır.³⁹⁶ İngiliz kaynaklarına göre Konsolosluğun resmi kuruluşu 1857 sayılmaktadır.³⁹⁷ Bu tarihten öncekiler, bilgi toplama amacıyla gönderilmişlerdir. İngiltere'nin 1857'den önceki yıllarda Bosna'ya gönderdiği ve Osmanlı Devleti'nce konsolosluk beratı verilen bu görevlilerin varlığı tezimizde önemli bir tespittir

Konsolosların tayinleri ile ilgili belgeler üzerinden, isimleri, önceki görev yerleri, kendinden önceki konsolosların isimleri ve kendilerinin yerine tayin edilen konsolosların bilgilerine ulaşma imkanı bulduk. Böylelikle ileride yapılabilecek bir İngiliz Konsolosluğu tipolojisi çalışmaları için de bir zemin oluştu. Bosna'da çok sayıda İngiliz tebaa bulunmadığı halde, bölgeye seçilerek gönderilen konsolosların iyi yetiştirilmiş olmaları ve onlara verilen yüksek maaşlar İngiltere'nin bölgeye ne kadar önem verdiğinin kanıtıdır. İngiliz konsolosları, Valiler ile sıkı irtibatta olmuşlardır. Ayrıca halk tarafından büyük saygı gören konsoloslar, bazı zamanlarda Bab-ı Âli'ye iletilecek şikayetlerin de adresi olmuştur.

Çalışmamızda konsolosların raporları üzerinden verilen örneklerde siyasi, sosyo-ekonomik ve ticari ayrıntılara yer verilmiştir. Bu ayrıntılar göz önüne alınarak konsoloslara verilen talimata göre yürütülen konsolosluk faaliyetleri incelendiğinde, İngiltere'nin Osmanlı Devletine karşı izlediği siyasetin daha anlaşılır olması sağlanmıştır. Gerek olay yerlerinde bulunmak, gerek devlet adamları ile

³⁹⁶ sayfa 34

³⁹⁷ Radušić, **a.g.e.**, s. 61.

alakadar olmak ve bütün ulaşılabilecek kaynaklardan bilgi toplamak, konsolosların raporlarını bölgenin tarihi için önemli kaynaklar haline getirmiştir.

Paris Antlaşması'nın ardından yeni uluslararası şartların da etkisi ile Bosna'ya büyük güçlerin ilgisi artmıştır. Diplomasi yazışmalarının yanısıra, yabancı seyyahların ve gazete muhabirlerinin yazıları, Bosna'daki her olayı uluslararası kamuoyunda tartışma konusu haline getirmiştir. Bu husus çalışmamızda 'Karadağ Sınır Meselesi' ve 'Hersek İsyanı' konularında belirtilmiştir. İncelediğimiz dönemde Bosna'da yaşananlar, yerel bir meselenin diplomasi yazışmaları ve yabancı kaynaklar sayesinde büyük güçlerin kamuoyunu etkileyecek kadar nasıl büyüdüğünü göstermesi bakımından iyi bir örnektir.

Diğer konsolosların Osmanlı toprak bütünlüğüne karşı izledikleri siyaseti anlamak için, İngiltere konsoloslarının raporlarda ortaya koydukları bakış açılarını ve Osmanlı kaynaklarını incelemek daha geniş bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Örneğin çalışmamızda, Rus konsolosunun 1860 yılında Slav diliyle yazılan bir broşürle halkı ayaklanmaya davet ettiği görülmüştür. Broşür ile ilgili ayrıntılara sadece İngiltere konsolos raporundan değil, arşiv belgelerinden de rastlanmaktadır. Valinin merkeze gönderdiği resmi yazışmasına eklediği nüsha sayesinde, bu olayın ve Rusya'nın Balkanlar'daki tutumunun anlaşılması açısından önemli bir adım olmuştur. Avusturya ve İngiltere konsoloslarının aralarındaki rekabeti Bosna olayları üzerinden de takip etmekte mümkündür. Özellikle sözkonusu rekabet, 1863 yılında hayvanlarda çıkan salgın hastalık meselesinde dikkat çekici bir şekilde gözlemlenmiştir.

Konsolosların raporlarında iktisadi durum yakından takip edilmiştir. İlk olarak yolların ticaret için uygun olmadığı ve Adriyatik Deniz'inde bulunan Klek Limanı'nın ticarete açılması gerektiği bu raporlarda ileri sürülmektedir. Bölgedeki İngiliz tüccarlarının, hem Avusturya'nın ticaretteki tekel olması hem de Osmanlı Devleti'ne ödenen gümrük vergisinin ağır olması sebepleri ile ortaya çıkan şikayetleri arşiv belgelerinde yerini almıştır. Bu şikayetler yalnızca yabancı tüccarlar tarafından değil yerel halk tarafından da dile getirilmiştir ve çözüm arayışına gidilmiştir. Çalışmamızda söz ettiğimiz Londra'ya giden Bosna tüccarları buna bir örnektir. Bölge'de yolların inşası konusunda en yoğun takip Adriyatik Denizi'ne çıkacak olan Mostar yolu üzerinde olmuştur.

Hersek İsyanı ile başlayan süreç, Doğu Sorunu çerçevesinde büyük güçlerin, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki coğrafyasına olan ilgisini artırmıştır. Bu nedenle İngiliz konsolosların faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Doğu Sorunu yılları olarak bilinen 1875-78 yılları arasında Hersek İsyanı'nın uluslararasılaşması neticesinde konsolos raporlarının önemi de artmıştır. Bu sırada yazılan raporlarda bulunan ayrıntılar sayesinde İngiltere'nin siyasetinin değişimi izlenebilmektedir. Bu değişim sürecinin ana sebepleri arasında Bosna'daki olayların olması raporları daha da önemli hale getirmektedir. Söz konusu raporlar aynı zamanda Hersek İsyanı etrafında gelişen olayların İngiliz iç ve dış dinamiklerini de ortaya çıkarmaktadır.

1875-1878 yılları dahilinde Doğu Sorunu kapsamında yer alan önemli detaylardan birisi de İngiltere ve Avusturya yaklaşmasıdır. Bu yaklaşmanın bazı konsolos raporlarına yansıdığı görülmektedir. Bu yaklaşmanın detayları raporlara yansıdığı şekliyle çalışmamızda açıklanmıştır. Özellikle Popovo Polje olaylarında, Avusturya'ya ikinci defa kaçan mültecilerin Avusturya Devleti'ni rahatsız ettiği bilinmektedir. Bu bilgi yine İngiliz konsoloslarının raporlarından elde edilmektedir. Başka bir örnek ise Avusturya'nın, Sırbistan ve Karadağ'dan algıladığı tehdide karşı sınırlarını koruma bahanesiyle Yenipazar Sancağı'na asker göndermesidir. Berlin Kongresi öncesinde, Nisan ve Mayıs aylarında, Bosna Sırbistan sınırına, Avusturya Harbiye Nazırı ile İngiliz Konsolosu Freeman'ın sınır tespit bahanesiyle birlikte gitmesi de aynı bağlamda anlaşılabilir.

Berlin Kongresi sonrası İngiliz siyasetinin bir göstergesi olarak Bosna konsolos raporlarının odak noktası değişmiştir. İngiltere ve Osmanlı siyasi görüşmelerinin yeni odağı, Yeni Pazar bölgesinin statüsü ile Doğu Rumeli'den Rus askerlerinin çekilmesi meseleleri olmuştur. Ne Viyana'da, ne de Londra ve İstanbul'da yürütülen görüşmelerde Bosna meselesi geçmektedir; yerini sadece Yeni Pazar ile ilgili tartışmalar almıştır. Ayrıca Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bu dönemde ilginç bir detaya rastlanmıştır. İngiltere Kraliçesi'nden Avusturya'nın istilasına karşı yardım talebinde bulunulduğuna dair bir telgraf tespit edilmiştir. Fakat bu telgrafın hiçbir işlerliği ve etkisi olmamıştır. Bunun nedeni ise istilanın çoktan başlamış olmasıdır. Böylece kapanan Bosna meselesinin yerini Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde, Mısır, Kıbrıs, Boğazlar gibi yeni odak noktaları almıştır.

Diplomasi anlamında, Bosna'da bütün olayları Hariciye Nezareti yazışmalarından takip etmek mümkündür. Diğer yandan, çalışmamız teknik açıdan diplomasinin işleyişi ve yönetimine dair ipuçları barındırmaktadır. 'Karadağ Sınır Meselesi', 'Hersek İsyanı' ve Berlin Kongresi ile ilgili diplomasi yazışmaları bunun birer örneğidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

a. Sadaret Tasnifi

- Âmedi Kalemî (A.AMD.)
- Düvel-i Ecnebiye Belgeleri (A.DVN.DVE)
- Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)
- Mühimme Kalemî Belgeleri (A.DVN.MHM)
- Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT)
- Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD.)
- Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM.)
- Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)
- Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)
- Hâriciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3)
- Hâriciye Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (HR.MKT)
- Hâriciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)
- Hâriciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO)

b. Muallim Cevdet Tasnifi

- Hariciye (C.HR)

* Kullanılan belgelerin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- c. Hatt-ı Hümâyû Tasnifi (HAT)
- d. İrâde Tasnifi
- Dâhiliye (İ.DH)
 - Hâriciye (İ.HR)
 - Mesâil-i Mühimme İrâdeleri (İ.MSM)
- e. Topkapı Sarayı Tasnifi
- Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d) nr. 1-10775
- f. Yıldız Sarayı Arşivi
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
 - Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR)
 - Perakende Evrakı-Nâme-i Hümâyûnlar (Y.PRK.NMH)

Sürelî Yayınlar

Salnâmeler

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1284/M.1867.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1285/M.1868.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1286/M.1869.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1287/M.1870.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1288/M.1871.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1290/M.1873.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1291/M.1874.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1292/M.1875.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1293/M.1876.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1294/M.1877.

Kitaplar

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**. İstanbul: İletişim, 2004.

ALIČIĆ, Ahmed, **Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789 Do 1878 Godine**, Sarajevo, Orijentalni Inst., 1983.

AHISHALI, Recep, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık: XVIII. yüzyıl**, İstanbul, Tatav, 2001.

ANDERSON, Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

ARI, Bülent, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period". **Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?**, ed. Ahmet Nuri Yurdusev, 36-65. London, Palgrave Macmillan UK, 2004.

AYDIN, Mithat, **Balkanlar'da İsyân**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.

CELALEDDİN Paşa, **Mahmud. Mirat-ı hakikat**, İstanbul, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1910.

CEVDET PAŞA, Ahmed, **Tezâkir-i Cevdet**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1960.

CİN, Halil, ve AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi**. İstanbul, Timaş Yayınevi, 1990.

COBDEN, Richard, ve MORGAN, Simon, **The Letters of Richard Cobden: Volume III: 1854-1859**. OUP Oxford, 2007.

CUNNINGHAM, Allan, **Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays**. Psychology Press, 1993.

DAVISON, Roderic H, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997.

———, **Nineteenth century Ottoman diplomacy and reforms**, İstanbul, Isis Press, 1999.

DÖNMEZ, Ahmet, **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)** , İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015.

EREN, Ahmet Cevat, **II Mahmud Zamanında Bosna Hersek**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1965.

FOREIGN OFFICE, **Great Britain. General Instructions for Her Majesty's Consular Officers: British Consular Service**, H. Maj.'s Government, 1893.

GÖLEN, Zafer, **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek**. Türk Tarih Kurumu, 2010.

HANDŽIĆ, Adem, **Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview**. Ircica, 1994.

HANDŽIĆ, Mehmed, **Teme iz Opće i Kulturne Historije**, Sarajevo, Ogledalo, 1999.

HERTSLT, Edward, **The Foreign Office List**, London, Harrison, 1865.

———, **The Map of Europe by Treaty: Showing the Various Political and Territorial Changes Which Have Taken Place Since the General Peace of 1814**. Butterworths, 1875.

İMAMOVIĆ, Mustafa, **Boşnakların Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

İNALCIK, Halil, **Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

———, 'Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları'. İçinde **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, ed. İsmail Sosyal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

———, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

———, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi Doktora Tezi'nin 50. Yılı 1942-1992**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1992.

İSKİT, Temel, **Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018.

JELAVÍCH, Barbara, **Balkan Tarihi 1 / 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çeviren İhsan Durdu, Haşim Koç, ve Gülçin Tunalı Koç., İstanbul Küre Yayınları, 2015.

———, **The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887**, Bloomington, Indiana University Press, 1973.

JOVIĆ, Tatjana, **Diplomatic Missions in the Principality and the Kingdom of Montenegro**, National Museum of Montenegro, 2010.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Majestelerinin Konsolosları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

KURAN, Ercüment **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793- 1821)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968.

KURAT, Akdes Nimet, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

KURŞUN, Z., USTA, A., TONTA AK, E, ed. **Dünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzetbegoviç**, Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat Solmaz, **Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

MALCOM, Noel, **Bosna'nın Kısa Tarihi**, İstanbul, Om Yayınevi, 1999.

MITROVIĆ, Pavle ve KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, **Izveštaji Italijanskog Konzulata u Sarajevu: (1863-1870 godine)**, Sarajevo, Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yayınları, 1893.

ÖZYAŞAR, Yonca Köksal, ve ERKAN, Davut, **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli teftişi**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

PLATT, Desmond Christopher Martin, **The Cinderella Service: British Consuls Since 1825**, Longman, 1971.

RADUŠIĆ, Edin, **Bosna i Hercegovina u Britanskoj Politici od 1857. do 1878. godine: Od Branitelja i Zaštitnika do Tužioca i Sudije**, Sarajevo: Institut za İstoriju, 2013.

———, **Bosnian Horrors**, Sarajevo: Udruženje za Modernu Historiju, 2019.

ROGANOVIĆ, Stanko, ve ŠPADIJER, Marko, **Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori**, Zagreb, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, 2002.

ŠABANOVIĆ, Hazim, **Bosanski Pašaluk**, Sarajevo, Svijetlost, 1982.

ŠAMIĆ, Midhat, **Francuski Putnici u Bosni na Pragu 19. Stoljeća i Njihovi Utisci o Njoj**, Sarajevo, Veselin Masleša, 1881.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih-İlk Çağlardan 1918'e.**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2020.

SARI, İbrahim, **Anadolu Medeniyetleri: Mezopotamya Medeniyetleri**, Antalya, Noktaekitap, 2018.

SAVAŞ, Ali İbrahim, **Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

SEL TURHAN, Fatma, **Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyân, 1826-1836**, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.

SETON-WATSON, Robert W, **Britain in Europe, 1789-1914; A Survey of Foreign Policy**, Cambridge, Cambridge University Press, 1945.

STEİNER Zara Steiner, **The Foreign Office and foreign policy, 1898-1914**, London, Cambridge, Cambridge University Press, 1969).

ŠLJIVO, Galib, **Edicija Historije Bosne i Hercegovine 1788-1878**. Tešanj, Planjax Komerc, 2016.

SOUTHGATE, Donald, **The Most English Minister: The Policies and Politics of Palmerston**. Macmillan, New York, St. Martin's Press, 1966.

SOYSAL, İsmail, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789- 1802)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.

STANLEY, Lane-Poole, YÜCEL, Can, ve Stratford Canning Stratford de Redcliffe, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

TEPIĆ, Ibrahim, **Bosna i Hercegovina u Ruskim İzvorima (1856-1878)**, Sarajevo, Vaselein Masleša, 1988.

TUNCER, Hüner, **Eski ve Yeni Diplomasi**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2012.

———, **Küresel Diplomasi**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2006.

———, **Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, 2003.

TURAN, Namık Sinan, **İmparatorluk ve diplomasi: Osmanlı Diplomasinin izinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

WARD, Adolphus William, GOOCH, G. P. **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Cambridge, University Press, 1923.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, **The first permanent Ottoman Embassy in Europe: the embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)**, İstanbul, The Isis Press, 2010.

YAVUZ, M. Hakan, ve SLUGLETT Peter, ed. **War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Salt Lake City, The Univ. of Utah Press, 2011.

YURDUSEV, Ahmet Nuri, “The Ottoman Attitude toward Diplomacy”, **Ottoman Diplomacy**, London, Palgrave Macmillan UK, 2004.

Makaleler

AKÇAY, Ekrem Yaşar. “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”. **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy 22, 10 Aralık 2010, s.75-92

AKPINAR, Mahmut. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hariciye Nezareti’nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması”, **Tarih İncelemeleri Dergisi** 29, sy 1 01 Haziran 2014, s. 59-85

ASLANTAŞ, Selim. “Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi** 6, sy 21, 01 Mart 2009, s. 109-36.

AYDIN, Mithat. “İstanbul Konferansı (1876)’na Giden Yolda İngiltere’nin ‘Doğu’ Politikası”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** 17, sy 17, 01 Ocak 2005, s. 59-66.

AYDIN, Mithat. “Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış”. **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)** 18, 2005, s. 21-49.

BALTALI, Kemal. “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, **Bellekten**, sy 199, 1987, s. 210-211.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. “Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Plânı”, **Ankara Üniversitesi, Dil – Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, sy 5, 1944, s. 773-782.

- CİHAN, Dura, ve ALTINPARMAK Aytekin. “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, sy 16, 31 Aralık 2000, s. 17-30.
- ÇAKMAK, Zafer. “1875 Hersek İsyanı”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy 8, 2003, 241-54.
- DÜZBAKAR, Ömer. “XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Elçilik Geleneği ve Elçi İşlerinin Karşılanmasında Bursa’nın Yeri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sy 2/6, 2009, 182-94.
- ELÇİ, İsmail Hakkı. “Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci”, **KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, sy 9, 31 Aralık 2019, s. 23-38.
- FINDLEY, Carter V. Findley. “The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry”, **International Journal of Middle East Studies**, sy 4, 1970, s. 334-57.
- HUREWİTZ, J. C. “Ottoman Diplomacy and the European State System”, **Middle East Journal** 15, sy 2, 1961, s. 141-152.
- GENCER, Fatih. “Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nın Osmanlı-İngiliz ilişkilerine yansımaları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sy 58, 01 Ekim 2015, s. 629-650.
- GÖLEN, Zafer. “1857-59 Bosna Hersek İsyanı”, **Bellekten** 73, sy 267, 01 Ağustos 2009, s. 465-536.
- . “Karadağ Devleti’nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)”. **Bellekten** 78, sy 282, 01 Ağustos 2014, s. 659-98.
- İZGÖER, Ahmet Zeki, “Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy 6, 01 Haziran 1999, s. 211-23.
- İSEMİNGER, Gordon L. “The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876”, **Middle East Journal** 22, sy 3, 1968, s. 297-316.

- IŞIK, Zekeriya. “19. Yüzyıl Osmanlı dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 4, sy 2, 28 Mart 2014, s. 45-61.
- KARA, Gülnar, ve TOPRAK, Serap. “19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya’nın Yalnızlaşması”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi** 5, sy 4, 11 Nisan 2016, s. 677-89.
- KARACA, Taha Niyazi. “Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri”, **Journal of Anglo-Turkish Relations** 1, sy 1, 20 Ocak 2020, s. 11-32.
- KASUMOVIĆ, Amila. “Djelatnost Konzulata u Bosni i Hercegovini u Prvim Godinama Austrougarske Okupacije 1878-1881”, **Godisnjak. CBI. ANUBiH**, sy 43, 2014, s. 237-251.
- ÖZDER, Âdem. Bosna – Hersek Cumhuriyeti'nde coğrafya'nın Halk Kulturune Etkisi”, **Marmara Coğrafya Dergisi** , sy 25, 2012, s. 213-237.
- ÖZKAN, Selim Hilmi. “2. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri”. **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy 18, 20 Haziran 2015.
- PLATT, D. C. M. “The Role of the British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914”, **The Economic History Review** 15, sy 3, 1963, s. 494-512.
- PALA, Ayhan. “Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu”, **Bellekten** 84, sy 299, 27 Nisan 2020, s. 297- 314.
- SARIALIOĞLU, İrşat. “Doğu Sorunu ve Britanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikasının Oluşumu”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi** 14, sy 20, 31 Aralık 2019, s. 2351-80.
- SEL TURHAN, Fatma. "Farklı Bir Yeniçeri Uygulaması Olarak Bosna'nın Yerlikulu Yeniçerileri," **Uluslararası Osmanlı Çalışmaları Konferansı I: Yeniçeriler**, İstanbul, Turkey, 2015, s. 12-14.

- SOY, Bayram. "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, sy 7, 01 Aralık 2007, s. 141-68.
- TURAN, Tufan. "Andrassy Notası'nın Birleşik Krallık Gazetelerine Yansımaları". **History Studies International Journal of History** 11, sy 1, 15 Şubat 2019, s. 385-402.
- . "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı". **Bellekten** 82, sy 294, 01 Ağustos 2018, s. 627-73.
- ÜNAL, Uğur. "Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)", **Bellekten** 81, sy 290, 01 Nisan 2017, s. 227-42.
- YARCI, Güler. "Bosna-Hersek'te Ecnebi Konsoloslar ve Avrupalı Diplomatların Zararlı Faaliyetleri", **Prilozi za Orijentalnu Filologiju**, sy 60, 2010, s. 325-59.
- YILDIZ, Özgür, KARAÇAĞIL, Canan. "Kırım Savaşı Üzerinde Bir Değerlendirme (1853-1856) **International Journal of Social Science**, sy 5, Şubat 2012, s. 273-291.

Tezler

- AYDIN, Mithat. "Osmanlı - İngiliz ilişkilerinde Balkanlar'ın yeri: "Osmanlı - İngiliz ilişkilerinde Balkanlar'ın yeri: Bosna - Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar, 1875 - 1876" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı 2002.
- ÇAYIR, Kamil. "Karadağ Meselesi (1851-1863)", Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2014.
- ERDEM, Gökhan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2008.

- ERDOĞAN, Turan, “Osmanlı Devleti’nde Eyalet’ten Vilayet’e Geçiş 1864 – 1871 Vilayet Nizamnameleri”, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artkulu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2014.
- İSSA, Fatma. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası’nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2021.
- ŞAFAK Nurdan. “Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- TEPIĆ, Ibrahim. “Trgovina BiH od 1856. do 1875. godine”, Yüksek lisans Tezi, Saraybosna Üniversitesi, 1979.
- TONTA AK, Emine. “Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)”. Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2010.
- YENİDOĞAN, Mehdi. “1849-1851 Bosna İsyarı”, Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı. 2018.

Ansiklopedi Maddeler

- AYDIN, Mahir. “Doksanüç Harbi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, 1994, s. 498-99.
- AKYILDIZ, Ali. “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 2011, s. 1-10.
- BEYDİLLİ, Kemal. “Boğazlar Meselesi”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul, 1992, s. 266-69.
- DURSUN, Davut. “Almanya”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: tdv, 1989, s. 10-20.

FINDLEY Carter Vaughn. “Hariciye Nezareti”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.16, Ankara, 1977, s. 178-80.

GENCER, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.5 İstanbul: 1992, s. 516-17.

İPŞİRLİ, Mehmet. “Bâbiâli”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4 İstanbul, 1991.

INALCIK, Halil. “Cizye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 45-48.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. “Baltalimanı Muahedesi”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul, 1992, s. 38-40.

MOAČANIN, Nenad. “Karadağ”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul, 2001, s. 384-85.

ÖZCAN, A. “Redif”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.34,. İstanbul, 2007, s. 524-26.

———, “Kapıkulu”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 347-349.

Elektronik Kaynaklar

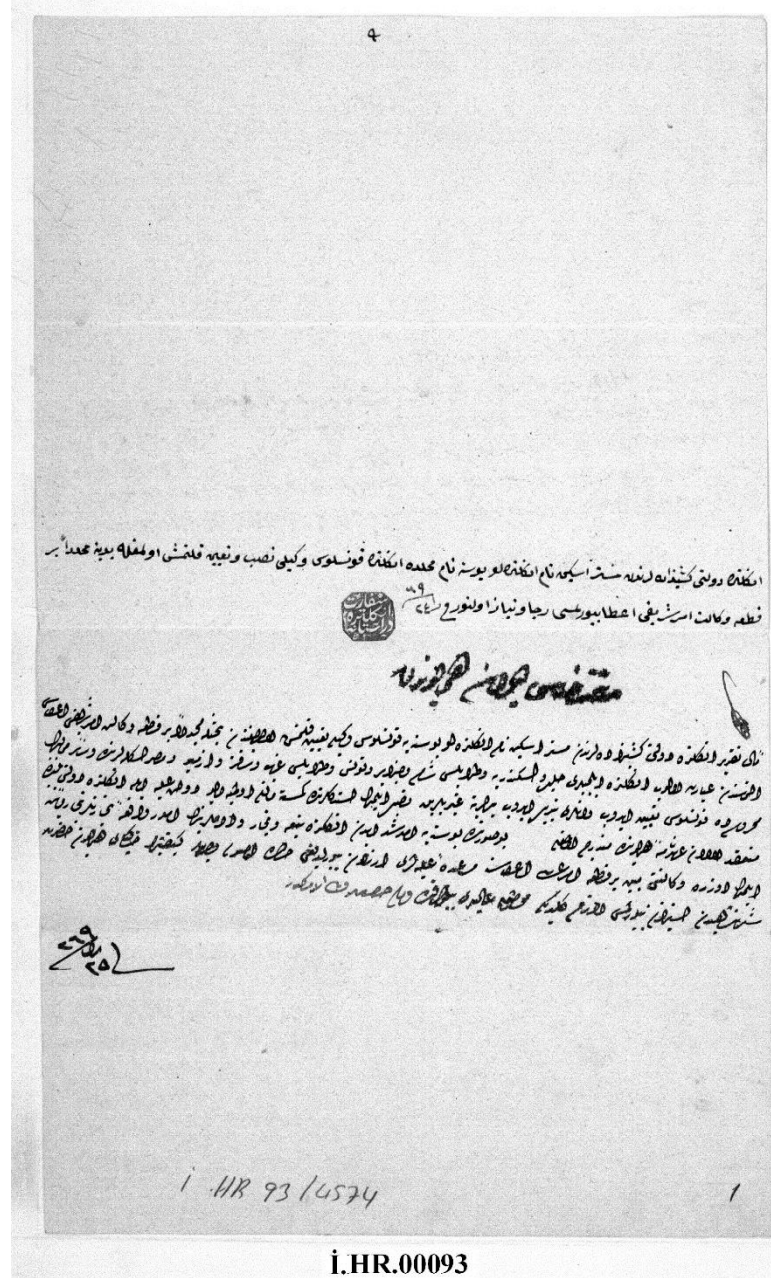
<<https://www.geni.com/people/Henry-Adrian-Churchill/6000000010391714789>>

(erişim 16 Aralık 2020)

<<http://www.zorabfamily.co.za/jamesenz.html> > (erişim 16 Aralık 2020)

< <https://www.britannica.com/biography/Danilo-II>> (erişim Ocak, 2021)

EKLER



Ek 1. İngiliz tebaasının işleri ile ilgilenmek için Bosna Eyaleti'ne Mr. Eskin'in konsolos vekili olarak tayini.

Kaynak: BOA. , I.HR. , 93/4574, 25 Rebiulevvel 1269/06 Ocak 1853.

سَفَارَتِ دَوْلَتِ اِنْكَلَتَرَا
سَرْدَوْلَتِ عَلِيَا

عدد

هلسات ولایتی دایرہ کے لئے ہوسٹا۔ سہ ماہی کوئی کونہ آرٹھوہ بولڈین ملایہ سید بولک انگلہزہ دوتی جانڈہ علی زبور ۱۱ اگست ۱۸۷۶ کو بولڈہ فونڈوس وکلا فیسٹ
اور دے فریڈا نام کنہ لکھ و تیبہ اولیہ عدہ نہ ہی بودہ سر اسی بقیہ سبھی وکیل موی ارات ملایہ فیسٹہ بڑھہ وکلا ت ارسٹھات بالاسر اعطایہ بولڈی جانڈہ
سفا تیرہ اسی و تقریر اولیہ



« جمادی الاول ۱۲۹۷ » و « ۱۲ مایہ ۱۸۷۶ »

مقرر ہیں

مکاتیب انگلہزہ علاقہ فونڈوس ہوسٹا۔ لیسٹ ایڈارڈ اور دھوہہ دوتی جانڈہ علی زبور ۱۱ اگست ۱۸۷۶ کو بولڈہ فونڈوس وکلا فیسٹہ فونڈوس وکلا فیسٹہ
اور دے فریڈا نام کنہ لکھ و تیبہ اولیہ عدہ نہ ہی بودہ سر اسی بقیہ سبھی وکیل موی ارات ملایہ فیسٹہ بڑھہ وکلا ت ارسٹھات بالاسر اعطایہ بولڈی جانڈہ
سفا تیرہ اسی و تقریر اولیہ



« جمادی الاول ۱۲۹۷ » و « ۱۲ مایہ ۱۸۷۶ »

1 HR 270/16277

İ.HR.00270

Ek 2. İngiltere Devleti tarafından Mostar şehrine Edward Freeman'ın konsolos vekili olarak tayini.

Kaynak: BOA. , İ.HR. , 270/16277, 19 Cemazeyilevvel 1293/12 Aralık 1876.



Ek 3. Klek Limanı'nu gösteren Bosna Vilayeti'nin haritası.

Kaynak: BOA. , HRT.h. , 0/723, 29 Zihicce 1286/1 Nisan 1870.

۴
 انقلده فرالیسی حضرتیه قراشاهه هرپوه مسوده سی

تفتت معلوم فی حکم ربربری حزنه ایله مشهود ایچ جاک صورتی بوسنه دهرکجه برطاقم وقوعات ایجه حاضرانفصح در سوبله که بوملکدرک مسلمانه وخریتانه باجمله اهالیسی
 اوستریا عسکرینک مملکتینه دخولرینه سدریا وکال یاس ایدممانفستایمک اذیره ایا قلعشده غیبانه بر درجه پر کلرکه بوایاندرده بولنامه بولک مأمورلرمدنه بعضیبری نیکه ادهایایچونه
 سهپوده واقع اولاده سی وغیرقاری بولنده قریابه اولدیر افی نیکه ایچونه حکومتک کافر صغیری برتره حاصل ایچ مدی فانه آندی بناوعیبه عظیم وضوه الود راهید لر دت
 فو قلعده در کون بزرک اولکس برطاقم وقوعات ایجه حاضرانفقد اولدیفینی الم وکدر سترمشاهده ایچ مبر کلرکه سهپوده برده دهانزاده فانه دوکلمندنه و بوایاندرده برتره سترمشده
 وقوعنده اجتنابه اولغور اوزره اوستریا عسکرینک راضی اولدقاری بانیا لوقه وسائر برلرده توقف ایلمدی حقدنه اوامر لایزه ناک اعطی ایچونه اوستریا ایلمر اطوری حضرتی نزدیکه
 دوست وشفیره خیرک انسانیته نامنه اولدیر که کمال امینله وساطت عید لرینه ملاحظت ایدیم جمله ناک معلوم اولانده افکار حقانیت وانسانیتک ایلری وودلتر حقدنه وکرا اولان
 نیات خیر خواهانلری اشیوا انجاس زلفی خاصانلرک طرف حکم ربر برنده حسب تقنی به مظهر اوله جفنده شیهه برافز ذات خستت سمات حکم ربربری اشیوا احوال ایجه ده خستزده
 اولانده محبت ذلیر لریانه جمد بربری کوستره جملدی مشلو عموما صحت عثمانیه ناک و با فایده ذکر اولنامه اباندرک بیچاره اهالیسنک شکرانینه دخی برعتوانه جدید قرآنمه
 اولدجشدری درکاردر

فانرجه سنه مطابقه

مصوب

Y.PRK.NMH

1/30

1

Y.PRK.NMH.00001.00030.001

Ek 4. Avusturya'nın Bosna'yi işgali üzerine Padişah tarafından tavassutta bulunması için Kraliçe'ye gönderilen telgrafın tercümesi.

Kaynak : BOA. , Y.PRK.NMH. , 1/30, 05 Şaban 1295/ 4 Ağustos 1878.